

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра української мови, літератури та методики навчання

**КОНЦЕПТ «ВІЙНА» В ЛІТЕРАТУРНІЙ ТВОРЧОСТІ
ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА**

Дипломна робота

на здобуття освітнього
ступеня бакалавра
за спеціальністю 014 Середня
освіта, предметною спеціальністю
014.01 Середня освіта (Українська
мова і література)
студентки 43-У групи
факультету філології та історії
денної форми навчання

Гулакової Ганни Валеріївни

Науковий керівник:

доктор. філол. наук, професор

Новиков Анатолій

Олександрович

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. До питання становлення концепту як філософської категорії в сучасній науці.....	8
1.2. Концепт «війна» як когнітивно-філософська категорія.....	16
Висновки до розділу 1.....	23
 Розділ 2. ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПТУ «ВІЙНА» У ДОРОБКУ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА	25
2.1. Друга світова війна у житті і творчості Олександра Довженка.....	25
2.2. Концепт «війна» в публіцистиці Олександра Довженка.....	31
2.3. Реалізація концепту «війна» в «Щоденникових записах» Олександра Довженка.....	36
Висновки до розділу 2.....	41
 Розділ 3. ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ	42
3.1. Дидактичні матеріали, присвячені творчості Олександра Довженка, у програмі й підручниках з української літератури.....	42
3.2. Методичні рекомендації щодо вивчення творів Олександра Довженка про війну.....	61
Висновки до розділу 3.....	72
 ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	77
ДОДАТКИ	85

ВСТУП

У сучасній науковій парадигмі спостерігається нагальна потреба дослідження художніх творів у нерозривному зв'язку з мисленнєвими процесами, культурою, свідомістю як конкретної особистості, так і цілої епохи до якої вони належить. Значна увага науковців зосереджується на комунікативно-прагматичному та когнітивному (пізнавальному) характері літературних творів. Учені дедалі частіше вдаються до вживання терміну «концепт», яким позначають певний об'єкт пізнання в літературі. Дослідження природи концепту стало предметом численних студій. Поняття концепту вельми широке і багатогранне.

Одним із найбільш часто вживаних у літературному процесі цього періоду є концепт «війна», який присутній у літературному доробку багатьох українських письменників ХХ століття, передусім епохи воєнних лихоліть (Перша світова війна, громадянська війна, Друга світова війна тощо). Серед цих останніх Юрій Яновський («Вершники»), Андрій Малишко («Прометей»), Олесь Гончар («Прапорonosці», «Людина і зброя») і, звичайно ж, Олександр Довженко, у літературній творчості якого тема війни є однією із домінантних. У цьому контексті доречно згадати кіноповісті «Аероград», «Щорс», «Тарас Бульба» (за Гоголем), «Україна в огні», «Повість полум'яних літ», оповідання «Відступник», «Мати», «На колючому дроті», «Стій, смерть, зупинись», «Воля до життя», низка публіцистичних нарисів («До зброї!», «Ворог буде розгромлений», «Україна у огні», «Душа народна неподоланна!», «Не хазяйнувати німцям на Україні!», «Я бачу перемогу» «У грізний час», «Слава народові-воїну!»), а також уславлені «Щоденникові записи».

З огляду на те, що доробок Довженка, а надто твори про війну, є невичерпним джерелом виховання національної свідомості й патріотизму, вивчення його залишається **актуальним** і в наші дні.

Упродовж десятиліть багатогранну спадщину Довженка досліджували Іван Кошелівець, Роман Корогодський, Василь Марочко, Сергій Тримбач та ін. В останні роки тема, пов'язана з висвітленням образу захисника Вітчизни у літературному доробку митця, була об'єктом уваги таких літературознавців мовознавців, як Наталія Дейниченко («Воєнна лексика в кіноповісті О. Довженка “Україна в огні”»), Любов Семененко («Ціннісні вектори в оповіданнях Олександра Довженка про Другу світову війну»), Зоя Шевченко («Зображення війни у творчій спадщині О. Довженка») та ін.

Вагомий внесок у дослідження художньої спадщини Довженка зробили так само вчені Глухівського національного педагогічного університету, який носить ім'я геніального кінорежисера й письменника. Саме тут започатковано науково-дослідну лабораторію довженкознавства (2017 р.), у науковому арсеналі викладачів кафедри української мови, літератури та методики навчання, а також членів згаданої лабораторії чимало вагомих наукових розвідок, у тому числі дві кандидатські дисертації, присвячені вивченню літературної спадщини О. Довженка (автори Н. Троша й С. Максимчук-Макаренко), дві колективні монографії: «Літературні пріоритети Олександра Довженка» (2016) [61] й «Олександр Довженко в рецепції сучасної наукової думки» (2019), колективний навчальний посібник «Вивчення творчості Олександра Довженка в школі» (2014) [58], низка статей, опублікованих доктором філологічних наук, професором Анатолієм Новиковим («Концептуальна опозиція “добро” / “зло” в кіноповісті Олександра Довженка “Україна в огні”» [59], «Образ України у творчій спадщині Олександра Довженка» [60]), кандидатами наук Володимиром Гриневичем («Ще раз про затемнені сторінки з життя Олександра Довженка»), Світланою Приваловою («Гуманістичні ідеї у творах малої прози Олександра Довженка») [67], Наталією Трошею («Концепт української історії в “Щоденнику”» Олександра Довженка» [73], «Художня репрезентація концепту “відступник” у літературній творчості Олександра Довженка») [74], Світланою Цінько («Виховання духовно-

моральних цінностей учнів (на матеріалі творів Олександра Довженка») [82] та ін.

Окрім того, в університеті щороку виконуються магістерські й дипломні роботи. Серед них дослідження Я. Аноненко («Образ української жінки в кіноповісті О. Довженка "Україна в огні"»), А. Сокольцової («Концепт зради в літературній творчості Олександра Довженка»), Ю. Кісеєвої («Жанрово-стильові особливості творчості О. Довженка»), О. Гаранжи («Відображення громадянської позиції і суспільно-політичних поглядів О. Довженка у «Щоденникових записах» 1939–1956 рр.») та ін. Періодично проводяться міжнародні, всеукраїнські й регіональні конференції (наприклад, VIII Міжнародна інтернет-конференція молодих учених і студентів ««Глухівські наукові читання – 2018». Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук»; X Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Мова й література у проекції різних наукових парадигм» (2019), Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (2019), присвячені вивченню літературного доробку видатного кінорежисера й письменника.

Тема війни в літературній творчості Довженка, звичайно ж, не є новою в сучасному літературному дискурсі. Під тим чи іншим кутом зором її порушувало чимало українських літературознавців, у тому числі Юрій Барабаш, Олександр Безручко, Іван Кошелівець, Микола Куценко, Роман Корогодський, Василь Марочко, А. Новиков, Н. Троша тощо.

Однак наукові праці ні цих, ні інших дослідників концептуально не вирішують зазначену проблему, оскільки концепт «війна» у їхніх працях здебільшого не є домінантною проблемою. Таким чином, назріла нагальна необхідність підготувати окрему ґрунтовну розвідку на цю тему.

Мета дослідження: дослідити концепт «війна» в літературній творчості Олександра Довженка періоду Другої світової війни.

Досягнення мети дослідження вирішується шляхом виконання таких завдань:

- охарактеризувати концепт «війна» як літературознавчу категорію;
- визначити ступінь вивчення обраної теми в сучасному літературознавстві;
- простежити реалізацію концепту «війна» у художній спадщині Олександра Довженка періоду Другої світової війни;
- визначити роль і місце творів Олександра Довженка, наведених у програмі й підручниках з української літератури.

Об'єкт дослідження: корпус художніх і публіцистичних творів Олександра Довженка періоду Другої світової війни, «Щоденникові записи»; твори митця, запропоновані для текстуального вивчення в школі.

Предмет дослідження: концепт «війна» в літературній спадщині Олександра Довженка періоду Другої світової війни.

Для реалізації поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження:** описовий, історико-порівняльний, біографічний та ін.

Матеріали дослідження **апробовано** на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Олександр Довженко і українська культура: історія, традиції, сучасність» (17-18 жовтня 2019 року, м. Глухів), на II Усеукраїнській студентській науково-практичній інтернет-конференції «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні», на Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції студентів, аспірантів і молодих учених «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (2019), у збірнику «Науковий потенціал дослідника: філологічні та методичні пошуки» (2019) [56, с. 128 – 132], у збірнику наукових праць «ІХ Довженківські читання» (2019) [20, с. 115 – 120], у збірнику наукових праць викладачів і студентів «Науковий потенціал дослідника: філологічні та методичні пошуки» (2020) [57, с. 166 – 172], на освітньому онлайн-порталі для вчителів «На Урок» (Додаток А), у фаховому збірнику «Методична скарбниця вчителя».

Структура дипломної роботи зумовлюється логікою викладу матеріалу і складається із взаємопов'язаних компонентів: вступу, трьох розділів, висновку, списку використаних джерел і додатків. У вступі обґрунтовано актуальність дослідження, визначено об'єкт і предмет дослідження, завдання та методи дослідження. У першому розділі висвітлено основні методологічні засади становлення поняття «концепту» як філософської та літературознавчої категорії; визначено теоретичні положення та шляхи формування концепту «війна», підходи вітчизняних дослідників щодо тлумачення семантики концепту «війна».

У другому розділі виявлено особливості реалізації концепту «війна» в художній спадщині письменника періоду Другої світової війни, досліджено негативні й позитивні чинники війни як носія руйнівної сили та збудника національної свідомості народних мас, визначено роль і місце війни у Довженковому публіцистичному доробку, художніх творах, «Щоденникових записах» .

У третьому розділі обґрунтовано роль і місце літературного доробку митця в навчально-виховному процесі, проаналізовано чинні шкільні програми й підручники на наявність матеріалу з досліджуваної теми.

У висновках підводяться підсумки дослідження й визначаються перспективи подальшого вивчення творчості Довженка.

У додатках представлені плани-конспекти уроків, присвячених опануванню творчості Олександра Довженка у 8 класі.

Список використаної літератури охоплює 82 джерела.

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. До питання становлення концепту як філософської категорії в сучасній науці

Визначення поняття «концепту» на сьогодні є дуже суттєвою й актуальною проблемою в українській літературі, яка має на меті розкрити особливості світогляду та світосприймання людей. Сукупність концептів, як виразників індивідуальної й колективної мисленнєвої діяльності, репрезентує національну картину світу [3, с. 60].

У зв'язку з активним розвитком науки, освоєння літературознавчого матеріалу вимагає введення нових понять, які стали б універсальною смисловою і структурною одиницею в літературознавстві, лінгвістиці, філософії, психології тощо.

До поняття «концепт» (що з латинської мови трактується як «зачаття») зверталися ще в Середньовіччі (П. Абеляр, Т. Гоббс, У. Оккам) [5, с. 76]. Найбільш ґрунтовне дослідження з цього приводу здійснив П. Абеляр, який вказував на тісний взаємозв'язок цього поняття із Богом. Філософ звернув увагу на те, що концепт є проміжною ланкою між багатством та різноманіттям людського мовлення й сферою застосування, тому його використання залежить від конкретного концептоносія та контексту в межах якого розглядається це поняття [5, с. 79].

Уперше поняття «концепт» у науковому обігу з'явилося в праці «Концепт і слово» С. А. Аскольдова-Алексєєва, але не набуло значного поширення. У дослівному перекладі поняття «концепт» (від лат. «conceptus») тлумачиться як «думка», «поняття» [4, с. 270].

На сьогодні, на позначення співвідношення літературознавчих понять з психологічними, широко використовується поняття *концепт*, що й створює різнопланову парадигму уявлень людини про світ та його властивості.

У філософському енциклопедичному словнику за ред. В. І. Шинкарука поняття *концепт* полісемічне:

- 1) термін середньовічної схоластичної логіки та філософії, що вживався на позначення загального в одиничних предметах;
- 2) у сучасній філософії «концепт» розглядається як носій певної ідеї, що допомагає розкрити загальне ставлення до теперішньої дійсності;
- 3) у логічній семантиці – це інтенціонал на позначення смислу імені та його значень [79, с. 300].

Згідно з «Кратким словарем когнитивных терминов» поняття *концепт* означає представлення тих смислів, якими оперує людина в процесі мисленнєвої діяльності й процесів пізнання світу у вигляді, так званих, «квантів» землі.

На основі таких визначень, пізніше виникає поняття концептуалізму. У середньовічній філософії таку позицію відстоював Абельяр. Вона ґрунтується на формах існування загального між реалізмом і номіналізмом.

Незважаючи на широке використання, термін *концепт* на сьогодні, й досі не має однозначного потрактування й варіюється в концепціях різноманітних науковців (В. В. Колесової, В. І. Нікітіна, М. В. Пименової, З. Д. Попової, І. А. Стерніна, Н. Д. Артюнової та інших). Категорія концепту фігурує в дослідженнях філософів, логіків, психологів, культурологів тощо. Справа у тому, що концепт – як мисленнєва категорія, ще доцільно не вивчена, тому й має безліч тлумачень [80, с. 35].

Головне завдання концепту (за Г. Вежбицькою) полягає в проникненні людини в особистий ментальний світ через концептуальну картину світу.

Поряд із вивченням поняття про *концепт* у науковій парадигмі з'явилася ціла методика вивчення концептів під назвою концептуальний аналіз, об'єктом вивчення якого є концепт [68, с. 258].

З огляду на це в *концепті* можна виділити три аспекти, які найістотніше його характеризують:

- понятійний аспект – є його визначенням, дефініцією в мові;
- образний аспект зосереджується на органах чуття (зір, смак, слух, нюх, тактильні відчуття), які дають уявлення про характеристику предметів чи явищ тощо;
- ціннісний аспект представляє собою свідчення щодо важливості концепта, як психічного підґрунтя для формування як окремого індивіду, так і цілого колективу [9, с. 81].

М. В. Нікітін звертає свою увагу на тісний взаємозв'язок концепта з його значенням. Адже, значення – це одні й ті ж поняття, що зберігають за собою й тотожні властивості: їх зміст, структуру, системні зв'язки, характер відображення дійсності тощо [14, с. 66].

За визначенням В. Зусжан, художній концепт характеризується метафоричністю, багатоаспектністю образів, символічністю. Використання *концепту* не піддається загальноприйнятим визначенням логіки та прагматики. Передовсім, таке заміщення відбувається на основі «художньої асоціативності». Структуру художнього концепту визначають традиційні народні уявлення та індивідуально-авторське розуміння окремого досліджуваного концепту [45, с. 20].

У літературі *концепт* є динамічним. Він постійно доповнюється новими поняттями та асоціаціями. Під час концептуального аналізу слід виділити первинний концепт, який представляє об'єктивну картину світу, а потім розглядати вторинний концепт, який є суб'єктивною позицією автора, щодо зображуваного у творі й накладається на первинний концепт.

О. Когановська запевняє, що саме за допомогою концептуального аналізу, який є ще не остаточно дослідженим у літературознавчій науці, існує реальна можливість визначити індивідуальний стиль письменника через призму його індивідуального сприйняття світу.

За Ю. Голобородьком, при дослідженні поняття концепту першочерговим завданням дослідника має бути аналіз кожного окремого компонента, який у сукупності складає узагальнене уявлення про сутність і національну картину світосприйняття об'єктивної реальності.

У літературознавчій науці дослідники виділяють такі аспекти дослідження поняття концепту:

- логіко-філософський, представниками якого є такі вчені як Дж. Кемені, Ч. Пірс, Г. Фреге;

- власне філософський (Ж. Дельоз, Ф. Гаватарі), який позиціонується на виокремленні суто філософських понять та їх потрактування;

- лінгвістичний, який ґрунтується на підходах мовознавців (В. Гак, В. Звегінцев, Л. Резников, О. Тараненко, П. Чесноков), які досліджують концепт через лексичну й фразеологічно-семантичну інтерпретацію;

- лінгвокультурологічний, метою якого є дослідження мовних сполучень, які представляють ментальність народу, національні цінності, життєві пріоритети (А. Вежбицька, Д. Гудков, І. Захарченко, Л. Іванова, В. Іващенко, В. Красних, В. Маслова);

- когнітивний, який спирається на процес пізнання людиною й надання актуальності тим явищам, подіям, які ми чуємо або бачимо в повсякденному житті (В. Дем'янков, О. Кубрякова, З. Попова, І. Стернін);

- психолінгвістичний, тобто через концепт можна визначити психологічне єство людини, мотивацію тих чи інших учинків, дій в окремих ситуаціях тощо (О. Залевська, О. Селіванова, В. Старко, О. Цапок, І. Штерн, Л. Лисиченко);

- літературно-культурологічний, який базується на розкритті традицій, культури, менталітету осіб, які опинилися в критичних ситуаціях, але все ще керуються звичками, які були в них закладені ще їхніми предками (Л. Грузберг, Л. Іванова, О. Кагановська) [14, с. 64 – 72].

За З. Д. Поповою та І. А. Стерніним, ми визначаємо концепт як дискретне ментальне сполучення, що є базовою одиницею мисленнєвого коду людини, яка володіє відносно впорядкованою внутрішньою структурою, що представляє собою результат пізнавальної (когнітивної) діяльності індивідуума й суспільства, яке несе комплексну, енциклопедичну інформацію про предмет, інтерпретацію або явище відображення денної інформації загальній свідомості й відношенню суспільної свідомості до явища чи предмета [68, с. 258].

Сукупність у творі концептів створює концептосферу літературного твору. На думку С. Жаботинської, в основі концептуального аналізу лежить аналіз одних концептів за допомогою інших.

Цю ж думку відстоює й дослідниця І. Тарасова, яка зауважує, що *концепт* складається з нерозривного ланцюга взаємопов'язаних елементів, які допомагають істотніше реалізувати творчий задум письменника [12, с. 14].

Н. Д. Арутюнова трактує поняття концепт як проміжну ланку між людиною та світом. Згідно з цим поняття *концепт* трактується як результат взаємодії таких факторів: національна традиція, фольклор, релігія, ідеологія, життєвий досвід, образи мистецтва, відчуття і система цінностей [3, с. 64].

Н. Н. Болдирев визначає основні форми пізнання, на основі яких формується концепт:

- чуттєвий досвід;
- предметно-практична, мисленнева, експериментально-пізнавальна й теоретико-пізнавальна діяльність;
- вербальне й невербальне спілкування.

С. Г. Воркачов стверджує, що концепт являє собою одиницю колективних знань, яке має мовне оформлення з наявною етнокультурною специфікою. За словами вченого, ментальна картина світу може бути віднесена до концепту лише за умови, якщо він буде вміщувати в себе етнокультурну специфіку [14, с. 69].

Ю. С. Степанов стверджує, що в концепті, як багатоаспектному новоутворенні, виділяються три основні пласти:

- буквальне значення (внутрішня форма);
- пасивний (історичний) пласт;
- новітній (актуальний та активний) пласт.

Попова наголошує, що концепт базується на мисленнєвій діяльності людини, і вміщує в себе не тільки описово-класифікаційні, але й чуттєво-вольові та образно-емпіричні характеристики. Тобто, концепти не тільки є результатом мисленнєвої діяльності, але й продуктом людських переживань [80, с. 28].

Структура концепту щоразу поповнюється за рахунок виділення додаткових ознак. Таке доповнення залежить від розвитку матеріальної й духовної культури народу.

За Ю. С. Степановим, концепт уміщує все те, що, з одного боку, належить будові поняття, а з іншого – те, що робить його фактом культури, його вихідна форма; стиснута до основних ознак змісту історія; сучасні асоціації; оцінки тощо. Інші дослідники (В. В. Колесова, В. І. Карасик) подають власне тлумачення того, що *концепт* – багатовимірне ментальне утворення з понятійним, образним та цілісним складниками [9, с. 82].

В. В. Красних обстоює думку, що *концепт* є загальною, максимально абстрагованою, але конкретно репрезентативною, відповідно до словесної свідомості, ідеєю, що піддалася когнітивній розробці. За його словами, концепту властива емотивність, конотація, номіналізм (хоча, при цьому, концепт може розкривати й цілий ряд завуальованих («під маскою») одиниць, за якими він може реалізуватися).

Таким чином, у концепції В. В. Красних *концепт* може бути тільки одиницею вищого ступеня абстракції, яка містить у собі національно-культурну специфіку під назвою слово [3, с. 63].

В. Шинкарук пропонує розглядати концепт поряд із денотатом. Причому в перекладі з латинської, перший із них «conception» позначає «думку», а другий «denotation» – її «позначення» [79, с. 309].

З точки зору психології, відома дослідниця В. І. Ващенко тлумачить концепт як відтворення в людській психіці кодової інформації про навколишній світ і власну ментальність.

У літературознавчих розвідках Н. Болдирев, С. Колосов, А. Худяков звертають увагу на аналіз природи концепту. Вони розглядають співвідносність понять: концепт – значення, концепт – слово, концепт – поняття, концепт – стереотип, концепт – образ [80, с. 36].

Вважається, що чим більше методів і прийомів використовуватиме дослідник, тим більше ознак концепту він зможе виявити. В якості методу концептуального дослідження активно використовується аналіз явищ, образів, предметів, ситуацій, що об'єктивують конкретний концепт культури [54, с. 280].

На сьогодні виокремлюється величезна кількість методик концептуального аналізу, що дозволяють докладно проаналізувати природу окремого концепту, приміром: фреймовий підхід (С. Жаботинська), теорія профілювання (Є. Бартмінський), теорія імен-гештальтів (Л. Чернейко), методика ключових слів (В. Маслової), етноцентрична концепція (А. Вержбицька), концепція метафоричної сполучуваності імені концепту (В. Телія, О. Кондратьєва), теорія вертикального контексту (О. Ахманова), методика вивчення культурних доміант (В. Карасик, С. Нікітіна), польовий підхід (Й. Стернін) та ін. [14, с. 69].

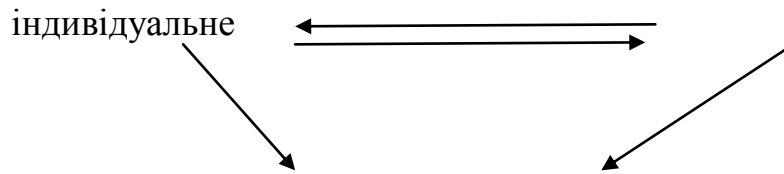
Щодо структури концепту В. Маслової висуває думку, що в основі концепту лежить окрема морально-етична цінність людини, яка відтворює ставлення суб'єкта до того чи іншого явища в конкретній аналізованій ситуації. Дослідниця класифікує концепти, взявши до уваги рівень їхнього поширення:

- універсальний (загальнолюдський), який характеризується масштабною відтворюваних подій;
- індивідуально-психологічний, в основі якого покладено особисті вірування, уявлення, національність, рід діяльності, походження та рівень освіти письменника;
- національно-культурний, який зумовлюється національною й культурною середовищем проживання автора;
- груповий – віднесеність митця, до певної вікової чи статевої групи, яка регламентує його життєву позицію на відтворювані події в художньому тексті;
- соціальний, який визначає приналежність письменника до певної соціальної спільноти, соціального угруповання тощо.

Часто в літературознавстві протягом дослідження окремого концепту, дослідники беруть до уваги окремий твір, зовсім не зважаючи на біографічні відомості про автора, а також низку дотичних перегуків, які наявні також і в інших літературних творах цього ж митця.

Можна засвідчити, що процес тлумачення концепту є двостороннім, адже тут уміщується індивідуально-авторське ставлення до відтворюваних подій, а також суб'єктивне сприйняття читачем і спроб тлумачення концепту на основі сукупності теоретичних знань і життєвого досвіду людини.

Слушно зауважує письменник В. Шевчук, який убачає в основі концепту досвід попередніх епох, національний підтекст, збудник побудови в тексті яскравих метафоричних образів, сюжетних ліній, а також використання великої кількості тропів та стилістичних фігур, які допомагають автору «пронизати червоною ниткою» через увесь текст твору основне тлумачення концепту. Залежно від цього, Шевчук виокремлює трирівневу організацію концепту, яка базується в його взаємообумовленому переході від індивідуального до національного, й у сукупності створює загальнолюдське значення [5, с. 115 – 120] . Схематично це можна зобразити так:

Л. Бабенко розглядає іншу модель концептуального аналізу, яка зосереджується як на матеріалі окремого художнього твору, так і на сукупності творів одного письменника, що допомагає простежити перефірію тлумачення концепту, а також установити асоціативні зв'язки в потрактуванні досліджуваного поняття.

Поряд із поняттям *концепт* з'являється й інше, співвідносне йому *концептуалізм*. Цей напрям бере свій початок ще в середньовічній філософії. Представники концептуалізму заперечували будь-яке існування загальних понять, як одиничних речей, але визнавали ці ж поняття, як форми пізнання дійсності [68, с. 680].

Найбільш точним, на нашу думку, є потрактування концепту з позиції З. Д. Попової та І. А. Стерніна, які розуміють концепт як засіб зображення національної картини світу, культурної й духовної спадщини народу, традицій і цінностей концептоносіїв. Цілком слушною є й спроба В. Шевчука, яка є дотичною до попереднього тлумачення сутності концепту. Важливо також зосередити увагу на твердженні письменника, що в основі концепту лежать індивідуальні й національні риси окремої людини, окремого народу, які в сукупності визначають загальнолюдський концепт.

Таким чином, можна зробити висновок, що утвердження в науці поняття «концепт» дозволяє абсолютно з нових позицій розглядати й досліджувати особливості свідомості й культури, а згідно з цим, і нові аспекти взаємодії літературознавства, лінгвокультурології, психології, культурології та філософії, лінгвістики, психології мови тощо.

1.2. Концепт «війна» як когнітивно-філософська категорія

Тема війни, збройних конфліктів, протистоянь завжди посідала важливе місце в історії нації й загалом житті людини. Безсумнівно, можна стверджувати, що війна є першоосновою створення цивілізації. У зв'язку з цим, концепт «війна» є поняттям універсальним, яке представляє важливий компонент культурного висвітлення знань людства, що вміщує в себе досвід пізнання цього складного і неоднозначного феномену [10, с. 17].

Велика увага до концепту «війна» пояснюється становленням і розвитком України. Величезний воєнний досвід продовжує знаходити своє відображення в національних текстах.

Аналіз концепту «війна» є нерозривно пов'язаним із докладним вивченням історії, тих суспільних та історичних процесів, які допомагають глибше осягнути ідеї, особливості світоустрою, становлення світогляду письменника та передумови для формування його характеру [12, с. 14].

Літературні твори дають змогу читачам поринути в культуру, епоху, рівень національної самосвідомості суспільства, проте ці факти не завжди є правдивими, адже вони окреслені лише з позиції окремого автора. Письменники можуть давати зовсім різне потрактування одному й тому ж військовому протистоянню. До того ж, авторська позиція буде відрізнятися незалежно від того, чи був письменник особисто свідком, чи просто виступає в ролі оповідача зображуваних подій.

Під час аналізу концепту «війна» слід зважати ще й на частину авторського художнього домислу в тексті, що є передумовою для створення власного літературного шедевр.

Значна частина феномену «війна» найбільше простежується в текстах про Другу світову війну 1939-1945 рр. Відтворюючи національні цінності, ці тексти в художній формі представляють загальні знання про інтерпретацію світу [38, с. 18].

Концепт «війна» неодноразово ставав предметом дослідження відомих українських дослідників: В. Верьовкіна, С. Ленської, О. Голованя, Т. Демидової та інших. Лексема «війна» набула широкого розголосу вже в

ранній історичний період, що яскраво відображено в працях вітчизняних і зарубіжних науковців, а саме: І. І. Срезневського «Материалы словарь древнерусского языка», «Словарь древнерусского языка (XI-IV)» за редакцією Р. І. Аванесова. У вищенаведених працях подаються й такі визначення, які співвідносяться з війною, зокрема: іти на війну, ходити на війну, їхати на війну, іти війною, прийти війною, йти на брань, брань тощо [12, с. 141].

Згідно з тлумаченням у словниках, лексема «війна» полісемічна. Кожне значення її корелює до складників концепта. Тим часом, як поняття репрезентують усю повноту думок.

У філософському енциклопедичному словнику за ред. В. І. Шинкурука лексема *війна* тлумачиться як складне соціально-політичне явище, стан суспільства, в якому основним видом діяльності є організоване збройне повстання між державами, класами або цілими народами [78, 176].

У філософському словнику за ред. В. І. Шинкурука лексема *війна* тлумачиться як спосіб розв'язання антагоністичних суперечностей між двома державами, націями чи класами, сутність якого полягає у продовженні політики засобами організованої збройної боротьби. Поряд із цим виникають поняття справедлива і несправедлива війна. Перша спрямована на викорінення віджилих суспільних відносин, захист соціального ладу, уникнення гноблення всередині країни. Остання ж має на меті поневолення інших країн і народів, активне впровадження загарбницької політики [79, с. 272].

У «Тлумачному словнику живої великоруської мови» В. І. Даля вміщено недискретне трактування лексеми *війна*. Однак, у структурі цього багатозначного слова можна виокремити різні лексико-семантичні варіанти:

- простеження етимології лексеми *війна* (війна – воювати, бити – бійня – боювати – боярин – воєвода (боєвода));
- конфлікти між державами;
- ратний бій між державами;

- міжнародна брань.

Полісемічність поняття *війна*, представлена багатьма лексико-семантичними варіантами, свідчить про те, що всі значення цього поняття є репрезентами одного концепту, тобто різними його інтерпретаціями.

Війна як суспільно-політичний феномен знаходить своє втілення в репрезентації картини світу. Концепт «війна» належить до культурних концептів, основний зміст яких зводиться до характеристики таких ознак:

- предметно-образний бік концепту – це узагальнений образ протистояння ворогуючих сторін;
- понятійний бік концепту – це мовне позначення, характеристика війни, поведінка учасників бойових дій;
- ціннісний бік концепту – загальноприйняті в суспільстві експліцитні й імпліцитні норми поведінки.

Концепт «війна», як багатоаспектна смислова одиниця структурно подається у вигляді моделі для дослідження та опису знань (ментальних репрезентацій), які зберігаються в людській пам'яті [50, с. 4].

За класифікацією архетипів відомого швейцарського психолога К. Г. Юнга концепт «війна» у ментальному сприйнятті світу визначається як:

- війна – зло;
- війна – благородна справа;
- війна – символ готовності до бою.

Концепт «війна», безумовно, можна віднести до числа культурно значимих концептів [12, с. 143]. Про це свідчать художні тексти відомих українських та зарубіжних письменників, які яскраво репрезентують війну в різноманітних її ракурсах, приміром: О. П. Довженко «Україна в огні» [53, с. 54], Е. М. Ремарк «Три товариші», О. Т. Гончар «Людина і зброя», Л. М. Толстой «Війна і мир» та ін. [38, с. 19].

Поняття «війна» тісно переплітається з концептами «Життя» і «Смерть». Їхній зв'язок простежується крізь призму тимчасового існування людини в світі.

Концепт *війни* варто розглядати поряд із поняттям *глобалізації* в тому розумінні, що це не тільки політичне, а й економічне, культурне явище спрямоване на підпорядкування інших держав якомусь єдиному світовому центру [38, с. 8].

Асоціативний ряд, який породжує поняття «війна» в свідомості сучасної людини складає, як негативно забарвлені асоціативні одиниці: *кров, кровопролиття, зброя, смерть, плач, руйнування та ін.*; так і позитивно марковані: *герой, вірність, патріотизм, обов'язок, перемога тощо*. Повнішу картину надають амбівалентні, з точки зору емоціональної оцінки, асоціації: *бій, наказ, окоп, танки, партизани, німці, ворог тощо*.

За даними асоціативного експерименту, війна сприймається як опозиціонер миру, як давнє й страшне явище. Мир виступає лише фоном для війни [49, с. 185].

Поряд із цим, значна частина подібного феномену простежується також у пісенних текстах про події Другої світової війни 1939-1945 рр. За свідченнями дослідниці С. Г. Шулежикової, пісні, які були створені в період війни та перші повоєнні роки, назавжди залишили помітний слід у народній пам'яті, літературі, мистецтві та культурі народу загалом.

У пісенних творах 1940 – 1950 рр. можна простежити чіткий склад образів, пов'язаних із подіями Другої світової війни, які цілком можна вважати прецедентними в українській культурі. У переважній більшості художніх текстів концепт «війна» актуалізується через зображення вогню, палаючих будинків, диму пожеж і попелищ [50, с. 6].

Таким чином, шляхом мовно-літературного аналізу понять, явищ і предметів, у семантичній структурі лексеми *війна* виділяються такі компоненти як: боротьба, сила, знищення, військо, брань, збройні ворожнечі тощо, які й створюють смислове ядро концепту *війна*. Вони виконують

функцію концептуальних ознак, які беруть безпосередню участь у процесі концептуалізації досліджуваного явища. Ці ознаки й лягли в основу ціннісної складової, яка визначає історико-культурний склад ключового слова – *війна*, як концептуальної універсалії.

Концепт «війна» відноситься до абстрактних імен, які структуруються метафорично, детермінуючись із антонімією. Відносно цього, можна двояко тлумачити лексему *війна*: з одного боку, *війна* – це трагедія, оскільки в її основі лежить руйнування, з іншого боку – *війна* дозволяє людині продемонструвати найкращі якості свого характеру: співчутливість, милосердя, взаємодопомога, сміливість тощо.

Під значенням *війни* розуміється не тільки озброєна боротьба між державами, народами, племенами, але й цілеспрямоване прагнення досягти своєї мети засобами впливу на кого- чи що-небудь. Обидва значення концентруються на препозитивних семах «протиріччя», «протиборство». Другорядні (конотативні) смисли *війни* співвідносяться з найрізноманітнішими образними ситуаціями, наприклад: гострих сімейних, економічних, ідеологічних протиріч впритул із ситуаціями боротьби людини, власне, самої з собою [10, с. 22].

Художня література так само становить джерело для формування національного світогляду, уявлень, менталітету народу та його ідеалів. Створюючи художні образи, письменник виявляє власне авторське відношення щодо зображуваного, спираючись на реальні факти й власний життєвий досвід. Тому, на сучасному етапі розвитку літературознавства, постала важлива проблема аналізу концепту «війна» у художніх творах одного чи цілої низки письменників.

Війна – феномен парадоксальний: збереження життєздатності будь-якого організму, в тому числі й державного, що потребує миру та спокою. Але мир та спокій можливі лише за умови найвищого ступеня застосування сил. Звідси, й неминучість і необхідність *війни*, що розуміли ще

за часів античності, зокрема: давньогрецький філософ Геракліт стверджував, що все відбувається тільки через «распрю» (війна) [52, с. 63].

Початок XIX-XX ст. характеризується зверненням письменників до героїчного минулого України. Національно-визвольні змагання українців за свою незалежність стали об'єктом вивчення не тільки вітчизняних, а й зарубіжних письменників.

Події Другої світової війни стали об'єктом дослідження багатьох науковців, літературознавців, психологів тощо. Автори художніх творів намагалися показати правдиві реалії тогочасної дійсності, які замовчувалися та нівелювалися під натиском тоталітарного режиму [50, с. 3]

Художні твори, які були створені за радянської доби, позначалися впливом тодішньої ідеології, насаджуванням партійності, заборонаю з боку цензорів, що й негативно позначилося на світогляді письменників та їхніх мистецьких витворах. Саме в таких важких умовах доводилося жити й намагатися реалізувати свій письменницький талант О. Довженку.

У літературних творах О. Довженка концепт «війни» згадується поряд із подібними йому: «козацтво», «історія», «Батьківщина», «свобода» тощо. Така різноплановість пояснюється не тільки особистими думками автора про війну та його ставленням до неї, але й вкрапленням інтертекстуальних конструкцій, що зумовлюють ідейну структуру твору. У зв'язку з цим виникає потреба звернутися до інтертекстуального аналізу, який передбачає існування слідів «чужих» текстів і його роль для розриття ідейного задуму автора [27, с. 40].

Дослідження природи концепту переважно залежить не тільки від індивідуально-авторського зображення в літературних текстах історичних подій та явищ, але й від інтертекстуальних конструкцій, що зумовлюють ідейно-естетичну реалізацію творчого задуму митця.

Поняття інтертекстуальності набуло значного поширення наприкінці 60-х років XX століття. Перші прояви запозичення простежуються ще в античній літературі та знаходять своє продовження в епоху Відродження.

Категорію інтертекстуальності досліджували багато відомих закордонних науковців, зокрема: Р. Барт, М. Фуко, Ж. Дерріда (культурологічний підхід); О. Ревзіна, І. Смирнов, І. Гальперін (дискурсивний підхід) [42, с.10].

Досліджуючи генезу інтертекстуальності слід зауважити, що це поняття прийшло до нас із латинської й перекладається як *Inter* – між, і *textum* – будова, тканина, зв'язок. Відомий дослідник М. Бахтін розробив теорію поліфонічності, що стала підґрунтям інтертекстуальності, який простежував у художньому творі «місце перетину текстових площин» [42, с. 16].

Сучасний науковий дискурс подає чимало потрактування поняття «інтертекстуальність». Незмінним залишається лише спільна для всіх дефініція – вихід за межі тексту.

У свою чергу виділяють такі види інтертекстуальності: генетична – бере до уваги лише ті архітексти, які стали підґрунтям для створення художнього твору; інтенціональна – яка була свідомо, попередньо спланована авторам; рецепційна – та, яка може бути визначена читачами; іманентна – та, що проходить шлях самовизначення самим літературним твором.

Р. Гром'як наголошує, що інтертекстуальність слід тлумачити як наслідування іншого літературного твору, яке яскраво простежується у формі викладу, змісті, композиційній побудові художнього твору.

З плином часу категорія інтертекстуальності зазнавала різноманітних змін і тлумачень, але незмінним залишився порядок: «текст – тексти – система». Таким чином письменники запозичують мотиви, образи, сюжет, інтерпретуючи їх до відповідної епохи й індивідуальним поглядам автора.

Концепт «війна» існує не ізольовано лише в одному творі. Він тісно переплітається з творами багатьох українських і зарубіжних письменників, тим самим, створюючи потужний естетичний пласт. У кожному окремому творі лексема війна інтерпретується по-різному та має індивідуальне

лексико-семантичне навантаження. Таким чином, важлива роль тут належить літературній традиції [14, с.70].

Отже, зважаючи на велику кількість різних спроб дослідників охарактеризувати природу й сутність концепту найбільш оптимальним, на нашу думку, є твердження З. Д. Попової та І. А. Стерніна, які визначають, що концепт – це репрезент ментальної, національної картини світу, уявлень, традицій, матеріальної й духовної культури концептоносіїв.

Слушною також є твердження Л. Бабенко, яка наголошує на тому, що для глибокого концептуального аналізу слід брати до уваги не лише висвітлення концепту в окремому творі, а й в інших художніх текстах, біографічних відомостях, щоденникових записів письменника.

Зауважимо, що концепт «війна» в українській літературі репрезентується через різноаспектну систему різноманітних вербальних засобів, а власне війна сприймається як важке випробування людини й народу, яке краще допомагає розкрити загальнонаціональний характер.

Розділ 2. ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПТУ «ВІЙНА» У ДОРОбКУ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

2.1. Друга світова війна у житті і творчості Олександра Довженка

Олександр Довженко утвердився в історії української літератури як неперевершений майстер слова та самобутній кіномитець. Своєю творчістю він збагатив два види мистецтва – словесне і візуальне, намагаючись поєднати їх воедино. На основі літературної спадщини митця в сучасній науковій думці утверджується нове поняття – кінематографічний письменник, яке вдало характеризує талант цієї людини [53, с. 54].

Слід зазначити, що на формування світогляду та утвердження естетичних смаків О. Довженка значно вплинула його багаторічна дружба з Миколою Бажаном (першим дослідником його творчості), Вс. Вишневським, Ю. Смоличем, М. Рильським, А. Малишком, Ю. Яновським (першим редактором його фільмів) та багатьма іншими видатними діячами мистецтва та культури [63, с. 274].

Творчий доробок Довженка налічує близько 14 ігрових і документальних фільмів, понад 20 новел та оповідань, дві п'єси, низку публіцистичних праць, 15 літературних кіносценаріїв і кіноповістей тощо. Його загальновідомі оповідання й новели «Ніч перед боєм», «На колючому дроті», «Відступник», «Україна в огні», «Повість полум'яних літ» по праву вважаються одними з найкращих творів нашої багатонаціональної літератури [39, с. 8].

Надзвичайно промовисто характеризують письменника його слова, які він вимовив на схилі літ: «Я був задуманий на більше». І справді, осмислюючи художню та кінематографічну спадщину письменника, можна беззаперечно стверджувати, що тодішні складні умови не давали можливості митцю повною мірою реалізувати свій творчий потенціал [53, с. 55].

Беззаперечним залишається той факт, що літературні твори Довженка знаходять свою актуальність у сучасному світі. Чи не дає це підстави стверджувати, що постать цього видатного суспільного й культурного діяча належить до ряду видатних світочів українського й світового письменства.

Вихований на українських піснях матері та бувальщинах дідів, Довженко інтерпретує їх у своїх літературних творах про Другу світову війну, чим і зумовлює самобутній зв'язок поколінь, який розкривається за допомогою використання фольклору. У книзі «Наспівала мати. Пісенний світ Довженка» (1995), упорядником якої є В. Пригоровський, уперше докладно було висвітлено усі записані раніше письменником пісні, що свідчить про незаперечний вплив української пісні на формування національно свідомої, творчої особистості письменника [48, с. 202].

Незадовго до початку війни Довженко на Всесоюзній творчій нараді працівників радянської кінематографії (1935) стверджував, що «незабаром розпочнеться величезна світова війна, учасниками якої ми неодмінно маємо бути» [63, с. 273]. Ніби передчуваючи несподіваний поворот історії, письменник створює сценарій за твором М. Гоголя «Тарас Бульба», який є яскравим зображенням ідейно-творчих шукань митця, та оспівуванням героїки українського народу.

Мотиви боротьби «за братство народів», тема смерті, заради мирного неба для майбутніх поколінь, героїзму та витримки українців, стануть наскрізними в усій подальшій творчості Довженка періоду Другої світової війни.

Дуже прикметним є те, що під час спалаху Другої світової війни, усім друзям, які навідувались до подружжя Довженків, дружина письменника

Юлія збирала в дорогу невеличкий гостинець – кульочок із вугіллям. Такий щиросердний жест з боку господарів ще раз намагався спонукати українців до усвідомлення власної приналежності до рідної землі [63, с. 275].

Прагнення побачити всі жахи війни на власні очі пізніше втілюються у бажанні митця особисто бути свідком тих страшних реалій, які відбуваються на фронті. Усе це пізніше втілиться в численних статтях («В грізну годину», «Не хазяйнувати німцям на Україні», «Воля до життя», «До зброї!») [21, с. 6 – 101], художніх творах («Мати», «Україна в огні», «Відступник», «На колючому дроті») та кіноповістях («Україна в огні», «Повість полум'яних літ») [23, с. 151 – 473]. Але найбільший пласт, що розкриває повною мірою всі перепетії Другої світової війни, беззаперечно, є Довженків щоденник, в якому втілились особисті переживання його автора, жахливі епізоди війни, філософські роздуми митця [24, с. 177 – 286].

За свідченнями С. Марченка, який разом із письменником перебував на фронті, Довженко був гарно обізнаний у воєнних подіях, але йому було замало умоглядних фактів, йому треба було відчувати атмосферу війни. До того ж, митець стверджував, що покликанням художника повинно стати оспівування героїчного подвигу народу.

У творах періоду Другої світової війни, письменник усе частіше звертається до планетарних понять, метафор, образів («земна куля оберталась», «диміла планета»), які підкреслюють масштабність загальнолюдської трагедії [27, с. 41].

Звертаючись до фактів історичного минулого України, Довженко ставить за взірець постаті відомих особистостей – Петра Дорошенка, Івана Богуна, Богдана Хмельницького, Устима Кармалюка, які є гідним прикладом для наслідування в часи жорстокої боротьби.

На спробу спроектувати образи героїв минулого на сучасних воїнів звертав увагу відомий український дослідник Ю. Барабаш, за словами якого, Довженко майстерно застосовує такий прийом з метою охопити цілу епоху,

наголосити на зв'язку життя українців і долі всього людства, народу, етносу, майбутніх нащадків.

У своїх наукових статтях («Дещо про стиль Олександра Довженка»; 1995 і «Про затемнені місця в біографії Олександра Довженка»; 1995) І. Кошелівець наголошує, що істотну роль у формуванні світогляду письменника відіграє протиріччя між національним обов'язком перед українським народом і тяжіння до ідей більшовицької революції.

Олесь Гончар порівнював Довженка з Тарасом Шевченком, оскільки обидва вони намагалися відродити національну свідомість українців крізь призму історичних подій. На підтвердження цієї думки у 1996 році в журналі «Дзвін» була опублікована стаття В. Гребньової «Народ, який не знає своєї історії, є народ сліпців», де дослідниця звертається до літературного спадку Довженка періоду Другої світової війни, і наголошує на збереженні історичної пам'яті народу, яка є запорукою довготривалого існування нації. Тому письменнику дуже боліло, що нащадки великих українських козаків, споконвічних борців за свободу та незалежність так легко забувають свою мову, зовсім не цікавляться історією своєї нації, та не наслідують національні традиції [53, с. 55].

Автори підручника «Українська література: Навчальний посібник для школярів, абітурієнтів та студентів» (2005) С. Клімова та І. Іванова наголошують, що в переважній більшості творів Довженка наявні ліричні відступи, оформлені у вигляді роздумів про історичну долю України та вшанування пам'яті минувшини. Таким чином, автор намагався не одноосібно, а разом із читачем дійти до висновку про важливість історичної спадщини для самоідентифікації особистості.

За своїми громадянськими поглядами Довженко, як зауважує С. Тримбач, був своєрідним «месією», який силою свого слова міг розбурхати довготривалу сплячку українського народу. Цю загрозу гостро передчувала й тодішня влада, тому і намагалася всіляко залякати автора, навернути його на «правильний» шлях [73, с. 290].

Як правило, твори присвячені подіям німецько-радянської війни нещадно засуджували дії гітлерівців, тим самим, прославляючи постать Сталіна. Але Довженко сміливо відійшов від загальноприйнятих канонів, проголосивши беззаперечну істину: «людина – не гвинтик у машині соціального устою. Кожна особистість неповторна; це найбільша цінність, і зухвале ставлення до життя – найстрашніше з усіх людських злочинів» [64, с. 315].

Уся літературна спадщина Довженка періоду Другої світової війни характеризується патетичним піднесенням почуттів та емоцій, глибинними сентенціями про роль людини на війні. Досліджуючи постать Довженка, Ю. Барабаш наголошує: «якщо зібрати воєдино під однією обкладинкою все те, що було сказано письменниками про Батьківщину, любов до своєї землі, її трагедію у воєнні роки, то, беззаперечно, серед найяскравіших розділів цієї антології виявились «полум'яні» Довженкові сторінки про Україну» [73, с.296].

Війна – одне з найжорстокіших випробувань яке коли-небудь випадало на долю як окремої людини, так і людства загалом. У тяжкі часи воєнних баталій людина має змогу проявити себе з різних сторін. Одним властивий високий порив героїзму, відчайдушна боротьба, інші ж – виявляються найпідлішими зрадниками та боягузами. Довженка завжди хвилювала проблема гідної поведінки людини на війні. У своїх творах письменник намагається не ідеалізувати образи українських захисників, гнівно протиставляючи їм звичайних дезертирів, зрадників не тільки своєї Батьківщини, але й власної людської гідності.

Зображуючи воєнні перипетії на українських землях, письменник майстерно впроваджує діалектичний підхід, спрямований на осмислення складних життєвих явищ, процесів. Своїм завданням митець вважає не тільки возвеличити людський героїзм у скрутні часи воєнного лихоліття, але й викрити першоджерела зародження тієї руйнівної сили, яка призводить до дезорієнтації людського Я.

За свідченнями В. Дончика, для виявлення індивідуального методу й стилю Довженка характерні такі риси: «...уміння використовувати справжній, високий епічний синтез, уміло поєднувати життєву конкретику й крилатий романтизм, реалістичне зображення й узагальнено-символістські барви, масштабність батальних сцен і глибину філософських роздумів, художню опредметненість із умовністю, досконале поєднання трагізму з гумором, документальністю й метафоричними гіперболами» [27, с. 42].

Під час воєнних подій Довженко все більше звертається до філософського осмислення сенсу людського буття, загальнолюдських цінностей, гуманістичних поглядів.

Намагаючись не втратити жодної важливої деталі, письменник ретельно занотовував спогади командирів, медсестер, звичайних солдатів-попутників, які поверталися після лікування в госпіталях на фронт. До пізньої години він вичитував з місцевих газет про дії партизанських загонів.

У роки війни Довженко виступає на численних антифашистських зборах та мітингах, де гостро засуджувалася політика Гітлера й возвеличувався український народ, який гідно намагався протистояти німецьким окупантам. Письменник констатує, що війна межує поряд зі смертю і, по суті, стає сенсом життя людей.

Під час війни митець виявляє неабияку працюватість на літературній ниві. З-під його пера виходить низка кіноповістей, оповідань, публіцистичних нарисів. Водночас він зізнається, що волів би ще жити й працювати багато років, але, якщо б перемога українського народу залежала від його життя, то він, безсумнівно, розпрощався з ним [45, с. 189].

Досить вимогливим був кінорежисер і до своїх фільмів. Під час зйомок стрічки «Битва за нашу Радянську Україну» він, зокрема, намагався показати передусім ті епізоди війни, які йому довелося спостерігати особисто, відзняти такі кадри, які найбільш повно і реалістично висвітлювали б перепетії на полі бою і ворожому тилу, демонстрували незламний дух українського народу [48, с. 196].

А. Гуляк у передмові до збірки «Олександр Довженко. Вибрані твори» (2004) зауважує, що важливе місце у світовому письменстві займає постать Довженка, який, незважаючи на постійні невдоволення критиків та комуністичну пропаганду з боку цензорів, висунув на перший план тему долі українського народу. Митець уважав своїм першочерговим завданням не тільки оспівати героїзм і мужність українських вояків, а й звернути увагу на притаманний їм гострий розум, кмітливість, швидкість у прийнятті рішень. Такий художній прийом по-новому розкривав постаті борців за свободу та незалежність, звертав увагу на те, що на війні присутні не тільки прості робітники, а й високоосвічений цвіт української нації [72, с. 40].

Події Другої світової війни, свідком яких був сам О. Довженко, майстерно інтерпретувались у його творах, наклали відбиток на його особисті погляди, більш чітко сформували ідеали й цінності митця, докорінно змінили його ставлення до буденного життя.

2.1. Концепт «війна» в публіцистиці Олександра Довженка

В історію всесвітньої культури Олександр Довженко увійшов передусім як неперевершений майстер кінематографу. Його кінострічка «Земля» за постановою ЮНЕСКО у 2015 році зарахована до п'яти фільмів, що вважаються неперевершеними шедеврами світового кіномистецтва. Досить відомий він і як талановитий художник-карикатурист, блискучий письменник, який започаткував новий літературний жанр – кіноповість. Художні твори митця («Україна в огні», «Повість полум'яних літ», «Незабутнє», «Мати»), а також «Щоденникові записи» є невичерпним джерелом виховання патріотизму й національної свідомості.

Значну частину Довженкового літературного доробку складає публіцистика, до якої митець змушений був звернутися в роки Другої світової війни, коли нацистські орди вторглися в Україну і потрібно було палким словом закликати співвітчизників до рішучої боротьби з підступним ворогом.

Уперше як публіцист Довженко заявляє про себе у вересні 1939 року. Саме тоді в якості політпрацівника він на чолі кіногрупи приїздить на терени Західної України, аби зняти на замовлення кремлівського керівництва пропагандистський документальний фільм «Визволення». Вже сама назва картини значною мірою дозволяє зрозуміти її глибинну сутність. Засобами кіномистецтва автори стрічки намагалися переконати глядачів у великій визвольній місії Червоної армії, яка начебто звільнила західних українців і білорусів від гніту панської Польщі.

Такі ж меседжі хотів донести Довженко до західноукраїнської громадськості й під час виступу на Народних зборах у Львові 28 жовтня того ж 1939 року. Митець акцентував на тому, що червоноармійці прийшли на їхню землю зі зброєю в руках. Проте, мовляв, «не руйнування, не горе, не смерть, не сльози і пожарища принесли вони з собою, а радість визволення, перспективи безкінечного розвитку нашого прекрасного, красивого трудового народу» [21, с. 7].

Важко сказати, наскільки щирим був Довженко у своєму виступі, а тим більше в кінострічці, оскільки, очевидно, добре усвідомлював, яку «волю» західним українцям принесла на багнетах червоноармійців більшовицька влада. Адже він був свідком масових репресій на східних теренах України, пам'ятав про арешти своїх друзів по мистецькому цеху, у тому числі добре знайомих письменників, своїх товаришів Майка Йогансена і Юрка Тютюнника, які написали перший варіант сценарію до його кінофільму «Звенигора». Навряд чи забув митець і про те, що діялось в Україні під час колективізації, про Голодомор, про те, як у 1930 році його батька, котрий працював на власній землі до сьомого поту, зарахували в куркулі і що тільки завдяки його неймовірним зусиллям вдалося залагодити цю непросту справу. Однак Довженко не міг змінити хід історії, а відтак мусив виконувати завдання кремлівського керівництва. Все це, поза сумнівом, краяло його серце.

Наступного 1940 року фільм «Визволення» у російському й українському варіантах демонструвався в кінотеатрах тодішньої країни, у тому числі й на щойно приєднаних до комуністичної імперії західноукраїнських землях.

До літературної публіцистики Довженко звертається 1941 року – відразу після початку німецько-радянської війни. Уже 22 червня, тобто в перший же день нацистської агресії, з під його пера виходить нарис із промовистою назвою «До зброї!», який на другий день був опублікований в одеській газеті «Большевицкое знамя», а потім неодноразово передруковувався в центральних часописах.

Стаття написана згідно з тодішніми ідеологічними канонами в емоційно-патетичному стилі. «До зброї, брати-товариші, до зброї! – закликає автор. – Наша Соціалістична Батьківщина в небезпеці. В небезпеці наша дружна прекрасна сім'я народів!» [21, с. 20].

Не забуває письменник згадати у своїй розвідці й основоположників марксистського вчення, на якому значною мірою трималася вся комуністична доктрина, – К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна. За заведеною в ту добу практикою це було обов'язковим атрибутом для будь-якої офіційної промови чи публікації.

Водночас очільника нацистської Німеччини Адольфа Гітлера на противагу цим «великим геніям людства» митець називає «чорним ватагом світової реакції», проклятого поневоленими європейськими народами.

Ясна річ, що в наші дні з урахуванням усього, що широкому загалу тепер відомо про вельми неприглядну роль комуністичної верхівки в житті тодішнього суспільства, зокрема організацію Сталіним та його поплічниками в Україні Голодомору, розв'язанні жорстокого терору, фізичного знищення значної частини української творчої еліти така лексика сприймається як анахронізм. Але тоді це було своєрідною нормою.

Завершує свій нарис Довженко безпосереднім зверненням до земляків-українців. І тут уже не обійшлося без згадки славетних пращурів,

героїв із його улюбленої гоголівської повісті «Тарас Бульба», персонажів із фільму про українського Чапаєва Миколи Щорса, зйомки якого митець завершив за кілька років до цього. «До зброї, Радянська Україно! – закликає кінорежисер. – Вилітайте бульбенки, богуни, щорси та боженки – один другого кращий, один другого сильніший» [60, с. 247]. Немає жодного сумніву, що в такий спосіб «автор намагається провести своєрідну паралель поміж безсмертним запорізьким козацтвом і його нащадками – своїми сучасниками» [21, с. 251].

Але лише публіцистичними нарисами у цю грізну годину письменник не обмежується. З початку 1942 року він в якості політпрацівника і кореспондента кількох центральних газет – «Известия», «Красная Армия», «Красная звезда» – безпосередньо перебуває на фронті, звідки надсилає свої матеріали до цих та інших видань. Це була доба, коли наскрізною в Довженковій творчості була, за великим рахунком, лише одна тема – тема боротьби з ненависним ворогом. Навіть у статтях, присвячених іншим знаковим подіям в історії українського народу, письменник від цієї теми не може повністю абстрагуватися. Так, 10 березня 1942 року з нагоди 81 річниці з дня смерті Тараса Шевченка він пише статтю «Душа народна неподоланна!», де, віддавши данину Великому Кобзарю, знову звертається до героїчних сторінок української історії, зокрема видатних полководців минулого, народних месників, імена яких назавжди закарбувались у народній пам'яті, – Наливайка, Трясила, Хмельницького, Богуна, Кривоноса, Кармалюка. Ці постаті, на думку автора нарису, мають надихати українців на безкомпромісну боротьбу із загарбниками, яких він називає мерцями. Притому і мертвих, і тих, хто ще живий.

Водночас український народ Довженко називає народом-трудівником, народом-воїном, народом-лицарем, який просто не міг підкоритись мерцям. «Жива душа народна, жива, неподоланна!» [21, с. 21], – резюмує письменник.

Саме в контексті безкомпромісної боротьби з окупантами згадує майстер і Шевченка: «Шаленійте, фашисти! Скаженійте, лютуйте, мерці! Все одно не подолати вам України, не жити на ній вам, а тліти... Скоро, скоро

...на оновленій землі

Врага не буде, супостата,

А буде син, і буде мати,

І будуть люди на землі» [21, с. 22].

Цей нарис під час війни, на превеликий жаль, так і не був опублікований. Уперше він побачив світ лише 1980 року в третьому томі тритомного зібрання творів Олександра Довженка. У тому ж третьому томі була вперше надрукована й інша стаття митця, що отримала назву «Українська пісня». Довженко написав її 22 березня того ж 1942 року з нагоди 100-річчя від дня народження видатного українського композитора Миколи Лисенка. Народну пісню він називає геніальною поетичною біографією українського народу, його історією [9, с. 22] і тут же знову згадує оспіваних народом національних героїв, які присвятили своє життя боротьбі за його незалежність. «Виринають із сивини століть і проходять гордою ходою перед нашими воїнами славні прадіди Байда-Вишневецький, Дорошенко, Нечай, Богун, і Богдан, і славний Морозенко, і козаки, і Швачка та Голота, – зауважує він, – і кличуть до бою за Батьківщину. І Щорс, і богунці» [21, с. 24].

Тоді ж у березні 1942 року Довженко опублікував у газеті «Известия» нарис «Україна у вогні», в якому змалював безмежне горе, що прийшло на рідну землю разом із нацистською навалою. Однак письменник переконаний у тому, що «не пропадуть марно ці жертви, не зникнуть з людської пам'яті небачені пожежі і гнівна сила народних жертв. Чорний дим, що піднявся над нашою розтерзаною землею до самого неба, як суворий і грізний заповіт, як грізний заклик до помсти...». Автор упевнений, що розплата не забариться, а

тому закликає співвітчизників: «Так за Дніпро, славні лицарі, за сади, за фабрики наші по вовках фашистських, по гаду Гітлеру – вогонь!» [21, с. 27].

Публіцистичні твори Олександра Довженка відзначаються неабиякою патетикою, особливо це стосується розвідок періоду німецько-радянської війни 1941 – 1945 років, спрямованих на піднесення морального духу українського народу в боротьбі проти німецької агресії.

2.3. Реалізація концепту «війна» в «Щоденникових записах»

Олександра Довженка

Під час Другої світової війни О. Довженко, як уже йшлося, продовжує вести щоденник, куди ретельно занотовує враження від побаченого й почутого серед бійців та цивільного населення, яке перебувало у прифронтовій полосі, ділиться роздумами щодо нелегкої долі українського народу, робить замальовки для нових художніх творів: кіноповістей, оповідань, п'єс.

У «Щоденникових записах» періоду Другої світової війни Довженком порушена низка питань, актуальних для його творчості цієї доби (проблема виховання молоді, образ української жінки, боротьба з бюрократією тощо). Однією з домінуючих є тема, присвячена змалюванню образу нескореного захисника Вітчизни.

Захисників Вітчизни Довженко змальовує як незламних патріотів, здатних на самопожертву. Характерним є запис у щоденнику від 19 травня 1942 року про героїчну смерть гарматної обслуги, яка знищила 28 ворожих танків. Живими залишилися тільки важко поранені командир і один боєць, але вони, попри все, продовжували воювати. «Це було страшне видовище, – зауважує письменник. – Люди знають, що вони умирають, що їм лишилося жити 5 довгих хвилин, і діють до смерті» [24, с. 142].

Подібний запис можна віднайти у Довженковому щоденнику і за 1 липня 1942 року. Письменник описує подвиг танкістів, які до останньої хвилини життя не здавалися ворогу, хоча й добре усвідомлювали, що жодної

надії на порятунок немає. Адже підбитий танк, в якому знаходились мужні воїни Шишов, Соловйов, Дормидонов, нацисти обливали бензином. Останніми їхніми словами були: «Умрем, але перемога буде за нами» [24, с. 215].

Ба більше, Довженко акцентує на тому, що на боротьбу з підступним ворогом піднявся весь український народ – старі й малі. Так, у «Щоденникових записах» він згадує дідів, котрі під час війни перевозили на інший берег Дніпра радянських воїнів, які під натиском нацистських орд змушені були відступати. Митець називає цих дідів Харонами, оскільки вони, як і їхній міфічний попередник, по суті, переправляли людей через ріку смерті. Утім, дід Платон і дід Савка (саме так звати цих Довженкових персонажів) не тільки цією своєю працею зробили певний внесок у загальну скарбницю перемоги. Коли окупанти змусили їх перевозити на інший берег своїх солдатів, вони без вагань пішли на самопожертву, потопивши човен із нацистами в Дніпрі [24, с. 133 –134]. Так, для загарбників тепер уже не в переносному, а в прямому сенсі цього слова Дніпро стає рікою смерті.

Згодом ця замальовка лягла в основу Довженкового оповідання «Ніч перед боєм». Щоправда, тут уже фігурує не Дніпро, а ріка дитинства юного Сашка – Десна.

Веде свою героїчну боротьбу з іноземними загарбниками й інший герой «Щоденникових записів» – малолітній хлопчик Тарас, який таємно вбиває німців. Митець акцентує на тому, що у хлопчини ще немає відчуття патріотизму чи національної свідомості, оскільки він іще малий. Тарас мстить німцям за те, що вони стратили його батька-партизана, а ще він на рівні підсвідомості відчуває, що від них віє небезпекою, що вони є загрозою для життя його рідних – мами й маленьких сестричок.

Свою художню замальовку про юного народного месника Довженко назвав «Тарас Бульба» [24, с. 127] – іменем безсмертного гоголівського полковника-запорожця, який без вагань поклав своє життя на вівтар боротьби з іноземними поневолювачами. У такий спосіб митець акцентує на давніх

козацьких традиціях у часи лихоліть до останньої можливості і за будь-яких найнесприятливіших обставин захищати Вітчизну.

В іншій нотатці (від 12 червня 1942 року) Довженко описує, як кілька тисяч бійців через недолуге військове керівництво потрапили в оточення. У відчаї вони йшли вже було з білим прапором здаватись у полон. Проте цю неприглядну картину побачив бойовий генерал, який зі своїми кавалеристами пробився їм на допомогу. Багато його вершників загинули у кровопролитних боях із нацистами, але він до кінця залишається вірним присязі.

Письменник особливу увагу акцентує на тому, що генерал, який у ці критичні хвилини переживав особисту драму, оскільки в танку, що вже горів, знаходився його тяжкопоранений син, знайшов у собі мужність подавити батьківські почуття і звернутися до деморалізованих воїнів із призивом не сина його рятувати, а Батьківщину. Він, сам поранений у ногу, особисто очолив розгублених солдатів і разом із ними з боєм прорвався до своїх. У такий спосіб мужній генерал зберіг для Вітчизни п'ять тисяч повноцінних бійців, які отримали змогу й надалі з честю воювати із загарбниками, а не з тавром боягузів та зрадників ганебно конати у німецькому полоні.

Довженкові боляче від того, що серед вищого командування Червоної армії сила-силенна ні на що нездатних нікчем, які своїми недолугими наказами погубили велику кількість підлеглих. «Це була трагедія Шостої армії, що її уготовили наші дурноголові генерали, що були колись унтерами і залишилися», – підсумовує митець. І з сумом додає: «Подумати тільки – ні одної прилічної операції за рік війни. Все тримається на величезній сумі маленечких блискучих епізодів, учинених сержантами, лейтенантами, бійцями тощо» [24, с.190 – 191].

Нотатку про подвиг безстрашного генерала письменник, очевидно, планував розгорнути у повноцінний художній чи публіцистичний твір і використати в якості агітаційного матеріалу, який конче потрібен був у цю лиху добу для підняття морального духу й патріотичних почуттів співвітчизників. Притому як на фронті, так і в тилу, де вони своїми

ратними подвигами чи тяжкою багатогодинною працею на оборонних підприємствах та колгоспних ланах, тобто кожен на своєму місці, кували перемогу над ненависним ворогом, який окупував його рідну Україну.

Знаходиться у Довженка й матеріал, аби показати, що далеко не завжди падають духом наші воїни і за більш скрутних обставин. Навіть тоді, коли вони потрапляють у ворожий полон і жодної надії на порятунок не мають. Гарною ілюстрацією до цього є замальовка про те, як у січні 1942 року в Києві в лютий мороз нацисти вели на розстріл у кайданах майже голих і босих полонених матросів. «Народ дививсь і завмирав од страху», а моряки, йдучи на страту, з «піднятими гордо догори головами» співали останню в своєму житті пісню «Розкинулось море широке» [24, с. 159].

Немає сумніву, що цю нотатку Довженко так само хотів якось використати у своїй творчості, акцентувавши на великій силі духу народу, який веде смертельну боротьбу із підступним агресором. Такою жахливою картиною вороги, напевно, хотіли залякати українців, проте все вийшло навпаки. Їм не вдалося зламати наших моряків навіть на порозі смерті. Вони загинули, але не скорились. Відтак у моральному плані переможцями залишаються страчені нацистами матроси.

Довженко з прикрістю розповідає на сторінках свого щоденника і про те, що зазвичай нелегка доля очікувала й на бійців, яким дивом удавалося вирватись із німецького полону. Ці мужні воїни незрідка приречені були стати «ворогами народу» на рідній землі. Митець, зокрема, описує історію про хлопця-героя. Юнак воював, не шкодуючи свого життя, двічі отримував поранення і за свої подвиги навіть був нагороджений орденом. Проте якось, перебуваючи у шпиталі, випадково обмовився, що колись утік із німецького полону, прикинувшись перед ворогами, що начебто готовий стати їхнім шпигуном. Про цей факт швидко доповіли компетентним органам, де недовго розбираючись у суті справи, не беручи до уваги, що солдат своїми подвигами на фронті давно уже встиг довести свою вірність Батьківщині,

все-таки чомусь вирішили, що він насправді німецький шпигун і, зрештою, хлопця розстріляли [24, с. 239].

Схожих історій, на жаль, було немало, що дало привід письменникові вже після війни спробувати використати цей матеріал у своїй літературній творчості (ймовірно, у романі у «Золоті ворота»). Героєм невеличкої художньої замальовки, що міститься у «Щоденникових записах», є колишній льотчик – син улюбленого Довженкового героя Кравчини. Митець звертає увагу на те, що в цього персонажа був реальний прототип на прізвище Бабій. Сталося так, що охоплений полум'ям літак пілота упав на захоплену ворогом територію. Усі були впевнені, що він загинув. Але через три роки мужній льотчик несподівано з'явився «живий з полону». Проте Вітчизна його відторгла. До армії не повернули. «Од нього всі одвернулися, ніхто з ним не знався». Щобільше, виникла безліч питань: «Чому ти живий? Чому не вбили? Чому не вмер за колючим дротом? Ти живий, чи не слуга ти “їхньої” розвідки і. т. д.». І тільки старий мудрий батько все вірно розумів і хоч якось зумів утішити сина, який упав в розпач, оскільки втратив віру у справедливість [24, с. 415].

Порушує Довженко і проблему так званих «чорносвітків», яка в радянську добу ретельно замовчувалась. Ідеться про мобілізованих на звільнених територіях у 1943 році українських юнаків, яких, ніби штрафників, без жодної військової підготовки примушували воювати в домашньому одязі, і вони масово гинули зазвичай у першому ж бою [24, с. 273]. Як зазначається в колективній монографії за редакцією А. Новикова «Літературні пріоритети Олександра Довженка», це була «своєрідна помста українському народові з боку комуністичних керманців за недостатню відданість, як вони вважали, більшовицькому режиму, за те, що певна частина українців змогла вижити в нелюдських умовах окупації» [61, с. 53].

У замальовці до твору «Тризна» (19 травня 1942 року) письменник описує сцену поминання в сім'ї загиблого вояка. Згуртувавшись на рідному подвір'ї покійного командира, бійці прийшли, аби подякувати батькам за

гідного сина українського народу, палкого патріота своєї Батьківщини. Солдати запевняють старих, що їхній син живий (щоправда, не фізично, а духовно), і буде вічно жити в пам'яті людей як славетні козаки Кривоніс, Байда, Сагайдачний. Устами своїх персонажів Довженко наголошує на міцному взаємозв'язку сучасного покоління українців і їхніх предків-козаків. Митець твердо переконаний, що захисники України мають бути удостоєні належної шани з боку вдячних співвітчизників за їхній великий подвиг заради визволення своєї країни. Їхні образи мають навіки закарбуватися у свідомості наступних поколінь [24, с. 144].

Тому напрошується висновок, що, попри неймовірні труднощі, попри незбагненні жертви, такий народ не можна скорити за жодних обставин, а відтак немає сумніву, що в кінцевому підсумку ворог буде розгромлений.

Отже, слід зауважити, що події Другої світової війни займають першорядне місце в особистому житті Довженка, його «Щоденникових записах», а також публіцистичних творах, що в сукупності створюють узагальненне уявлення про концепт «війна».

Розділ 3. ВИВЧЕННЯ ТВОРІВ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

3.1. Дидактичні матеріали, присвячені творчості Олександра Довженка, у програмі й підручниках з української літератури

Перед початком навчального року кожен учитель отримує методичні рекомендації (програму) щодо викладання своєї дисципліни в кожному класі. Такі документи мають гриф «Міністерство освіти й науки України». На основі програми вчитель-словесник складає для себе календарно-тематичний і поурочний план уроків з української мови й літератури.

Програмами враховуються вікові й психологічні особливості школярів, а також завдання їх літературного розвитку, відповідно до зростання літературознавчих проблем.

Чинні програми для вивчення української літератури в 5-9 класах були складені авторським колективом, до складу якого ввійшли: Р. В. Мовчан, К. В. Таранік-Ткачук, М. П. Бондар, О. М. Івасюк, С. А. Кочерга, Л. І. Кавун, О. І. Неживий, Н. В. Михайлова. Також над створенням програми працювали й робочі групи, які здійснювали розвантаження й оновлення навчальної програми у різні роки [64, с. 5 – 7].

Відповідно до структури літературної освіти, програма з української літератури для основної (5-9-ті класи) та старшої школи (10-11-ті класи) має суттєві відмінності. Наприклад, кожен урок літератури з 5 по 7 класи має бути покликаний на формування в дітей читацької компетентності,

прилучення їх до читання. Згідно з цим, програма вивчення творів з літератури з 5 по 7 класи базується на проблемно-тематичному підході.

У 8 і 9 класах на уроках української літератури переважає системне читання. Починаючи з 9 класу програма складається на основі історико-літературного підходу, який зорієнтований на творчо-критичне ставлення учнів до прочитаного. У старшій школі спостерігається систематичний курс вивчення української літератури, де діти мають змогу на доступному рівні вивчати основні відомості з історії української літератури, теорію літератури, а також літературну критику [67, с. 9 – 49].

Зауважимо, що в програмі наведені вершинні твори з української літератури. Кожен урок літератури починається відповідно до послідовного викладу навчального матеріалу (принцип лінійності), тобто, окремі частини навчального матеріалу утворюють нерозривну єдність, пов'язаних між собою ланок. Перевагою такого способу є його економність у часі, що також дозволяє позбутися дублювання матеріалу. Недоліком же такого принципу побудови є те, що учні (особливо середніх класів) не в змозі зрозуміти суть явищ, що вивчаються у зв'язку з їх складною природою.

У старших класах програма з української літератури спирається на принцип концентричності, згідно з яким учні не просто повторюють і вивчають творчість одних і тих самих авторів, а більш глибоко проникають у суть, раніше розглянутих явищ, процесів і особистостей.

Щодо структури навчальної програми, то вона складається з:

- пояснювальної записки;
- основна частина;
- орієнтовний перелік очікуваних результатів навчальної діяльності учнів кожного класу;
- список додаткової літератури для позакласного читання в кожному класі;
- критерії оцінювання результатів навчання учнів окремого класу з української літератури.

У пояснювальній записці зазначається перелік державних документів: Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, Закон України «Про освіту», Концепція «Літературної освіти», ідеї «Концептуальних засад реформування середньої школи «Нова українська школа»» тощо. До того ж, тут чітко прописана мета базової загальної середньої освіти, мета й завдання вивчення української літератури в загальноосвітній школі. Нижче поданий перелік десяти ключових компетентностей («Спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовою», «Спілкування іноземними мовами», «Математична компетентність», «Компетентності у природничих науках і технологіях», «Інформаційно-цифрова компетентність», «Уміння вчитися впродовж життя», «Ініціативність і підприємливість», «Соціальна та громадянська компетентності», «Обізнаність та самовираження у сфері культури», «Екологічна грамотність і здорове життя»), які має набути учень у ході вивчення української літератури.

Автори програми наводять перелік наскрізних ліній, які допомагають вчителю спрямувати свої зусилля на досягнення учнями «життєво-важливої мети й увиразнити ключові компетентності».

Укладачі програми в пояснювальній записці наводять основні критерії, за якими групувалися твори для текстуального вивчення в класах:

- жанрово-тематична розмаїтість;
- ощадливість;
- осучаснення змістового матеріалу;
- урахування естетичних критеріїв;
- урахування вікових і фізіологічних особливостей дітей.

Оновлений зміст програми містить також рекомендаційні рубрики: «Сучасна українська дитяча й підліткова література» (СЛ), «Мистецький контекст» (МК).

В основній частині програми на кожен клас подано визначення годин на вивчення української літератури в школі, на повторення й узагальнення

вивченого матеріалу, на позакласне читання, літературу рідного краю, розвиток мовлення й виразне читання. Такий поділ не є догматичним, і вчитель, виходячи з індивідуально-розумових особливостей кожного класу може приділяти на вивчення окремої теми (звертаючи увагу на її складність) менше або більше годин, зазначених у програмі. Окрім цього, виділяють іще й резервний час, який вчитель може застосовувати на екскурсії, виставки, перегляд екранізацій творів, вистав тощо.

На кожен клас у програмі розроблена невеличка таблиця, яка складається з трьох колонок:

1) кількість годин (орієнтовно), які відводяться на вивчення однієї теми;

2) очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів, де чітко прописано емоційно-оцінне ставлення, предметні й ключові компетентності, які мають набути учні в ході вивчення окремої теми. А також, тут наведено наскрізні лінії, які покликані сформувати в учнів окрему компетентність, що служить своєрідною підказкою для вчителя під час складання плану-конспекту уроку.

3) зміст навчального матеріалу, який структурований за тематичними блоками й включає перелік основних творів для текстуального вивчення на уроці, коротку тезисну анотацію про письменника, його твір або новаторство в українській літературі тощо. Тут же, як своєрідна підказка для вчителя, вказуються основні поняття теорії літератури (ТЛ), які має вивчити й зрозуміти учень протягом вивчення окремої теми, а також міжпредметні зв'язки, які вчитель просто не повинен оминати, адже мета вивчення літератури в школі полягає, не тільки в засвоєнні основних понять і знань з навчальної дисципліни, але й у формуванні всебічно розвиненої особистості. У залежності від жанрової специфіки вивченого твору, можна виокремити рубрику «Сучасна українська дитяча й підліткова література», яка вміщує основний перелік творів, які є працями сучасних письменників і своєю

ідейно-художньою спрямованістю тісно пов'язані з тими, які запропоновані для обов'язкового текстуального вивчення в класі.

В орієнтованому переліку очікуваних результатів навчальної діяльності учнів кожного класу подається перелік предметних і ключових компетентностей, які мають набути учні протягом вивчення запропонованих тем.

У кінці програми наведена список додаткової літератури для позакласного читання в кожному класі, де вчитель може обирати твір для учнів на власний розсуд, виходячи з інтересів дітей і розумових особливостей класу [74, с. 41].

Г. Ключек у праці «Концепція реформування літературної освіти: теоретичні перспективи і стратегічні загрози» розробляє перелік вимог, урахування яких, на його думку, повинні суттєво оновити й покращити зміст чинною програми з української літератури:

- на текстуальне вивчення художнього твору повинна відводитись оптимальна кількість годин, щоб учитель міг максимально доступно й зрозуміло пояснити учням навчальний матеріал, а також – реалізувати мету й завдання, які зазначені в програмі;
- до програми мають входити лише високо художні, вершинні твори української літератури;
- автори й укладачі програм мають відмовитись від культу історико-літературного принципу, що сприяє перевантаженості навчального матеріалу;
- переоцінка обсягу й сутності літературного матеріалу;
- художні твори для текстуального вивчення в класі мають добиратися, спираючись на принцип – єдності й змісту й форми творів із врахуванням вікових і фізіологічних особливостей учнів;
- сучасна програма з української літератури повинна теоретичною й методологічною наповненістю узгоджуватися з програмою з української мови;

- розгляд можливостей уведення в програму номінацій («літературний факт» та ін.) [33, с. 6 – 10].

Українська література як навчальний предмет, у старшій школі (10 – 11 класи) поділена на академічний і профільний рівні. Академічний рівень, за змістом і структурою, багато в чому відповідає програмі для рівня стандарту. Профільний рівень характеризується поглибленим вивченням української літератури. Одним із основних компонентів профільної й допрофільної підготовки в школі є факультативи та курси за вибором.

Зазначимо, що ефективність підготовленості учнів профільного рівня з навчального предмета «Українська література» буде набагато вищою, ніж в тих, хто навчається за рівнем стандарту. І це не дивно, адже учні старшої школи, керуючись особистими інтересами й індивідуальними здібностями до вивчення окремого предмета, свідомо обирають з-поміж великої кількості навчальних дисциплін – українську літературу, як провідну.

На відміну від академічного рівня, профільний рівень налічує вдвічі більше годин для текстуального вивчення художніх творів. Він не обмежується програмовими текстами, а налічує велику кількість різножанрових текстів.

Слід зазначити, що не всі твори, які наведені в програмі підлягають під обов'язкове текстуальне вивчення, зокрема: вчитель повинен детально проаналізувати разом з учнями ті твори, які виділені в програмі напівжирним шрифтом, решту ж – обов'язково згадати, але суттєво не зупинятися на них.

Завершується програма критеріями оцінювання результатів навчання учнів окремого класу з української літератури. Тут, за дванадцятибальною шкалою, подані критерії, які визначають рівень опанування окремим учнем предметних і ключових компетентностей з української літератури [75, с. 40].

Зазначимо, що творчість Олександра Довженка у чинній програмі з української літератури посідає чільне місце. Уперше життєпис письменника учні вивчають у 8 класі. На вивчення коротких біографічних відомостей із життя митця, а також оповідання «Ніч перед боєм» про один із періодів

Другої світової війни, яка належить до тематичного блоку «З української прози» в програмі відведено лише дві години. Істотно зауважити, що всього лише за два уроки (якщо вчитель не вирішить використати резервний час) повною мірою осягнути й розкрити алегоричний і символічний підтекст в оповіданні дуже складно, і вимагає вже від дітей істотних знань не тільки з теорії літератури, але й з історії.

Принагідно також згадати, що в списку додаткової літератури для позакласного читання з 5 по 9 класи, жоден твір Довженка не згадується, що є суттєвим опущенням авторів та укладачів програми.

У програмі для учнів старшої школи академічного рівня, творчість О. Довженка діти продовжують вивчати лише в 11 класі в тематичному блоці «Воєнне лихоліття». На текстуальне вивчення «Щоденника» (періоду війни) й автобіографічної кіноповісті «Зачарована Десна» Довженка в програмі відводиться 5 годин. Порівняно з восьмим класом, кількість годин значно збільшилась, хоча все ж таки на опрацювання й аналіз щоденникових записів митця, проведення паралелей із Другою світовою війною, ще й до того ж аналізу автобіографічної кіноповісті потрібно набагато більше часу.

У списку додаткової літератури для позакласного читання наведені такі твори: «Земля», «Щоденник» (повністю), «Ніч перед боєм», «Україна в огні». Зауважимо, що в старій версії програми з української літератури в 11 класі на текстуальне вивчення для учнів виокремлюються такі твори О. Довженка: «Україна в огні» й «Зачарована Десна». Як ми бачимо, рішенням колегії укладачів нової програми було вирішено вилучити «Україну в огні» зі списку творів для обов'язкового прочитання. Це рішення є не зовсім розумним, адже в той час, коли наші вояки боронять українські кордони від поневолювачів, дітям у школі повинні на яскравих прикладах прищеплювати любов до своєї держави. Зауважимо, що кіноповість «Україна в огні» – глибоко патріотичний твір, у якому простежуються майже всі відтінки війни – це і дезертирство, і відступи, і героїчні подвиги вояків, і роль жінок на війні.

Хоча, незрозуміло навіть учням запропоновано ще раз перерхитувати оповідання «Ніч перед боєм», оскільки діти вже текстурально вивчали його (хоча й не в повному обсязі) у восьмому класі. На мою думку, чи не доцільно б було запропонувати старшокласникам прочитати інший твір О. Довженка, який стосувався б змалювання лихоліття Другої світової війни («Відступник», «Стій, смерть, зупинися!», «Воля до життя», «Ніч на дроті» та інші).

У програмі для старшої школи (10-11 класи) профільного рівня на вивчення творів («Зачарована Десна», «Мати», «Воля до життя») О. Довженка відведено всього на всього 4 години. Такий поділ, очевидно, був зумовлений розумовими здібностями учнів профільного класу. Але для того, щоб повною мірою розкрити талант О. Довженка не тільки як письменника, а й як кіномитця, слід було б дітям показати екранізації до творів, що реалізує й міжмистецькі зв'язки уроку української літератури. Тому такий підхід вимагає якомога більше часу й зусиль як з боку вчителя, так і з боку дітей, щоб досягнути художньо-естетичну й смислову навантаженість цих творів.

У списку літератури для додаткового опрацювання твори Довженка, на жаль, не згадуються.

У кінці програми для профільного навчання є рубрика «Матеріали на допомогу вчителю», де чітко окреслено список рекомендованої літератури й інформаційних електронних ресурсів для підготовки вчителя до уроків. Дуже принагідним є те, що ці списки чітко розмежовані для кожного класу й вивчення творчості кожного митця, або літературної доби [33, с. 6 – 10].

Підручник є невід'ємним компонентом проведення уроків з української літератури. Оскільки основне спрямування під час вивчення життєпису якогось письменника та його літературного твору потребує роботи з текстом, а також низки проблемних завдань і запитань для учнів [36, с. 2 – 6].

Підручники, посібники й хрестоматії з української літератури є дуже суттєвим помічником для вчителя як у ході розроблення плану-конспекту, так і в процесі уроку. Загалом, для школи створюються кілька видів

навчальної літератури, враховуючи вікові особливості учнів. Так, зокрема, для 5-7 класів розробляється підручник-хрестоматія. Його особливість полягає в тому, що тут містяться як важливі теоретичні відомості про українську літературу, письменників і поетів, а також – твори або уривки художніх текстів (залежно від обсягу). На противагу такому підходу, з 8 по 11 класи для учнів окремо створюється підручники й окремо хрестоматії.

Нині багато досвідчених методистів і вчителів української літератури робили свої спроби щодо створення осучаснених підручників з української літератури. Міністерство освіти й науки України бере на розгляд такі підручники й скликає комісію, яка дискутує щодо відповідності підручника змісту програми, віковим і фізіологічним вимогам учнів, естетичним і санітарно-гігієнічним вимогам до підручника [36, с. 12 – 18].

Кожен учитель-словесник, на власний розсуд, може обирати підручник з української літератури для окремого класу. Єдиним критерієм є лише відповідність його стандартам і вимогам Міністерства освіти й науки України. Тому, на сьогодні, немає єдиного загальноприйнятого підручника для якогось окремого класу.

Основним компонентом у підручнику з української літератури є текст, який, у свою чергу, має свою диференціацію, наприклад: вступний нарис, художній текст, логічний текст (нариси про письменників різного плану та обсягу, оглядові й літературно-критичні статті, теоретико-літературні матеріали) [35, с. 2 – 6].

Окрім тексту підручник повинен обов'язково вміщувати ще й позатекстові матеріали:

- зміст підручника;
- наявність словничка літературознавчих термінів (понять);
- ілюстрації та репродукції картин;
- виноски;
- умовні позначки (апарат орієнтування);

- узагальнюючі таблиці, логічні схеми, які систематизують або доповнюють основний матеріал підручника;
- методичний апарат, який подається до кожної теми або художнього твору (запитання й завдання різнопланового характеру) [16, с. 135 – 156].

Методисти Ф. Бугайко й Т. Бугайко наголошують на тому, що підручник повинен бути різнокольоровим, адже це реалізує головний принцип навчання – наочності. Але перенасичення ілюстративного матеріалу в підручнику також не повинно бути, щоб учні не відволікались від основного завдання – роботи з текстом художнього твору.

Щодо функцій підручника, то можна виокремити такі: інформаційна, організаційна, систематизуюча, самоосвітня, координуюча, закріплююча й координуюча.

Серед основних недоліків, які часто не враховуються авторами під час складання підручників, слід виокремити такі:

- не завжди враховується якість перекладу ліричних творів або уривків прозового твору з інших мов;
- нариси або статті літературно-критичного характеру, які подаються перед художніми творами, часто мають академічний характер, не відповідають віковим і фізіологічним особливостям учнів і не мають посилання на джерело інформації;
- запитання й завдання після кожного розділу в підручнику мають одноманітний характер;
- невідповідність санітарно-гігієнічним вимогам підручника [35, с. 2 – 6].

Методист Н. Й. Волошина у статті «Підручникотворення на порозі третього тисячоліття» неодноразово наголошує на тому, що методичний апарат підручника повинен бути спрямований на формування національної самосвідомості громадян України. Матеріал, поданий у підручнику повинен бути цікавим і захоплюючим. Велику роль у запам'ятовуванні учнями

навчального матеріалу відіграє використання в підручнику різних шрифтів, які фокусують зір дітей і виокремлюють головне [36, с. 16 – 18].

У підручнику «Українська література» для 8 класу за авторством О. М. Авраменка, у розділі «З української прози», вивчається творчість О. П. Довженка. На сторінці 134 наведений короткий біографічний нарис про письменника, який охоплює основні цікаві факти про життєпис митця, а також історію написання оповідання «Ніч перед боєм», яке подане для текстуального вивчення в цьому класі. Тут же, наведений і портрет О. Довженка.

Цікавою своєрідністю цього підручника є те, що автор поряд із біографією й портретом кожного виучуваного митця, подає невеличку картосхему України із позначкою тієї області й міста (села), де народився письменник.

Зауважимо, що такий спосіб є дуже принагідним, оскільки він реалізовує міжпредметні зв'язки української літератури з географією.

Незважаючи на невеликий обсяг оповідання «Ніч перед боєм» (всього 9 сторінок) у підручнику воно подається в скороченому вигляді, що є своєрідним недоліком. Текст твору наведений із супроводженням тлумачення незрозумілих слів (виноски) у кінці окремих сторінок й ілюстративного матеріалу (за змістом твору, с. 139).

Після тексту художнього твору вміщені різнорівневі завдання, наприклад: у рубриці «Відтворюємо прочитане» завдання у формі тестових завдань (з вибором однієї правильної відповіді й на встановлення відповідності) спрямовані на репродуктивне мислення учнів.

Завдання рубрики «Аналізуємо зміст і особливості художнього твору» вимагають відкритої розгорнутої відповіді учнів на поставлені завдання й носять аналітичний характер.

Рубрика «Творчо мислимо» реалізовує творчий підхід учнів до вирішення завдань, розвиток їхньої уяви й фантазії: робота з ілюстрацією до твору, роздуми над висловлюваннями персонажів оповідання).

Завдання в рубриці «Виконуємо домашнє завдання» – своєрідна підказка для вчителя під час попереднього складання плану-конспекту уроку. Недоліком є те, що ця рубрика вміщує лише одне завдання, яке спрямоване на роботу з текстом твору, не враховуючи розвиток творчого потенціалу учнів.

На кольорових форзацах підручника вміщені маленькі ілюстрації, які віддзеркалюють вивчення творів у підручнику, а також у таблицях і схемах подаються класифікації «літературних родів», «літературних жанрів», «художніх засобів», «видів лірики», «композиції художнього твору». Тут же, вміщені алгоритм складання літературного паспорту ліричного й прозового твору [1, с. 134 – 142].

Підручник «Українська література» для 8 класу О. Міщенко більш сучасний, ніж попередній (виданий у 2016 р.).

Тут міститься більше рубрик («Запитання і завдання», «Подорож літературами світу», «Творчі завдання», «Літературна п'ятихвилинка», «Ваш літературознавчий словник», «Дізнайтеся більше», «Літературно-мистецька вітальня»), що значно посилюють уміст навчального матеріалу для дітей [55, с. 173 – 183].

Тема вивчення творчості О. Довженка в підручнику, повністю відповідає змісту програми з української літератури. Але на відміну від підручника О. Авраменка, де для вивчення учням запропонована тільки біографія й оповідання «Ніч перед боєм», у підручнику за авторством Олени Міщенко творчість митця умовно розділена на три невеличкі підрозділи:

1) «Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм» – тут наведені короткі біографічні відомості О. Довженка й портрет митця 1942 р.

2) «Ніч перед боєм» – міститься оповідання Довженка, яке інколи переривається запитаннями автора на сприйняття учнями тексту художнього твору. Такий прийом дуже доцільний під час здійснення коментованого читання на уроці. Оповідання супроводжується репродукціями картин:

Є. Симон «У землянці», «Німці допитують Трофима Прушинського» (музей історії Одеської загальноосвітньої школи № 125), і фотографіями воєнних років: «Переправа», «Форсування Дніпра. 1943 р. [55, с. 184].

3) «На жорстоких шляхах війни...» – це невеличка коротка стаття, в якій викладена історія написання оповідання «Ніч перед боєм» Довженка, аналіз вчинків і мови персонажів головних героїв, позиція автора тощо. Такий текст з одного боку є дуже доцільним для глибшого сприйняття учнями художнього твору, з іншого – діти можуть сприймати ці роздуми критиків за істину й у своїх відповідях апелювати виключно до них [55, с. 183].

Після цих розділів містяться запитання й завдання до попередньо вивчених матеріалів, які розподілені за такими рубриками (по 4-5 запитань): «Повторюємо», «Міркуємо», «Аналізуємо», «Дискутуємо».

У рубриці «Літературна п'ятихвилинка» подана коротка розповідь з біографії О. Довженка, коли кінорежисер привів своїх студентів режисерського факультету кіноінституту до одного з монументів у Києві, і запропонував дати йому характеристику. Наприкінці міститься короткий повчальний висновок щодо цієї ситуації: «треба бути уважнішими, хлопці, дивитися глибше за інших людей, «не митців»» [55, с. 186].

У рубриці «Творчі завдання» учням пропонується об'єднатися в невеличкі кіногрупи і зняти фільм за оповіданням «Ніч перед боєм» О. Довженка. Враховуючи можливості сучасних дітей, це цілком можливо. Таким чином, учні зможуть реалізувати свої творчі здібності, проявити самостійність і відтворити власну авторську інтерпретацію художнього тексту.

Підручник з української літератури для 8 класу за авторством О. В. Слоньовської одразу привертає увагу читача яскравим оформленням. Кожен окремий розділ у підручнику оформлений різними кольорами, що є естетично доцільним для зорового сприймання учнів, а також є допоміжним апаратом орієнтування в змісті підручника [70, с. 190 – 204].

У розділі «З української прози» вивчається творчість геніального письменника Олександра Довженка. На першій сторінці вміщено портрет письменника та короткий нарис його біографії, написаної в художньому стилі. На відміну від попередніх підручників, тут дещо розгорнутіше описується дитинство, життя, кінематографічна й літературна діяльність митця, що, в деяких випадках, може вважатися за перевантаження учнів навчальним матеріалом. Виклад біографічних фактів супроводжується ілюстраціями з життя О. Довженка, зокрема: «Хата Довженків у Сосниці (нині меморіальний музей)», «Батько та син – Петро та Олександр Довженки (1940 р.)», «Олександр Довженко», «Олександр Довженко з дружиною Юлією Солнцевою».

Незрозумілі слова, постаті розтлумачуються на цій же сторінці одним-двома реченнями. Тут же, поряд із біографією письменника, окремо наведені вислови відомих діячів культури й мистецтва про О. Довженка. Після невеличкого нарису подана рубрика «Діалог з текстом», яка містить завдання різнопланового характеру й запитання за біографією кінорежисера. Цікаво, що ці завдання не диференційовані на рівні (низький, достатній, високий). Вони вимагають тільки відкриті відповіді. Також дітям пропонується скористатися мережею Інтернет і знайти твір М. Вінграновського «Рік з Довженком». Учні повинні прочитати цей твір і довести на конкретних прикладах, що його можна вважати автобіографічним.

Далі вміщено твір О. Довженка «Ніч перед боєм», а перед ним міститься рубрика «Мистецькі діалоги»: тут зображена скульптура В. Щура «Мотор», яка присвячена кінематографічній діяльності Довженка. Поряд, наведені основні факти щодо розробки й оформлення цієї пам'ятки, і короткі запитання аналітичного характеру для учнів [70, с. 194 – 204].

Оповідання «Ніч перед боєм» у підручнику подається без супроводу ілюстрацій і малюнків, що з одного боку є своєрідним недоліком, а з іншого – не відволікає увагу дітей від читання художнього тексту. Після твору, учням пропонується рубрика «Діалог з текстом», яка містить 30 запитань

репродуктивного характеру, які потребують відкритої відповіді. Нижче міститься рубрика «Мистецькі діалоги». Тут подано дві репродукції картин і фотоілюстрація: Т. Яблонська «Ворог наближається» (1945), В. Кузнецов «З перемогою, синочки» (1984), «На спогадах Рейхстагу» (фото, 1945). Усі ці матеріали супроводжуються уривками зі «Щоденникових записів» О. Довженка років Другої світової війни, які вимагають роздумів учнів, ураховуючи прочитаний художній текст і знання з історії України про німецько-радянську війну.

Підручник з української літератури для 11 класу за авторством Л. Коваленко й Н. Бернадської є дуже цікавим для вивчення творчості О. Довженка в школі. Він є новітнім (2019 року видання) і дуже яскравим.

Назву кожного окремого розділу вміщено на окремій сторінці в різнокольоровому оформленні. Далі перед читачем постають «Навчальні маршрути» до кожного окремого розділу, які віддзеркалюють компетентності, які мають набути учні в ході вивчення певного літературного розділу, а також назви творів, з якими учні ознайомлюватимуться потім. Вивчення творчості Довженка міститься в розділі «Воєнне лихоліття», що відповідає змісту програми з української літератури. Матеріалам біографії письменника передують коротка стаття, яка розповідає про вплив Другої світової війни на творчість багатьох українських поетів і письменників.

Символічний заголовок («Поет і романтик кіноматографа») перед ознайомленням із творчістю письменника виступає як асоціативний прийом для учнів. Далі розміщуються портрет і біографічні відомості про Довженка у підрозділі «Життєвий і творчий шлях». Поряд з портретом митця фігурують дві місткі цитати: О. Довженка з його щоденникових записів і Є. Сверстюка про внесок письменника в літературу й культуру зокрема.

Після цього міститься рубрика «Пригадайте!», яка покликана актуалізувати вже вивчені в попередніх класах знання про О. Довженка й одне з його оповідань про Другу світову війну.

Перевагою викладу біографії в підручнику виступає те, що основні назви творів й кінофільмів О. Довженка виділені напівжирним шрифтом. Тут же вміщені такі ілюстративні матеріали: «Автопортрет. О. Довженко», афіша політичного детективу «Сумка дипкур'єра» (1927), «Олександр Довженко на зніманні фільму, 1932», кадр із кінофільму «Земля».

Далі наведена рубрика «Запитання й завдання» за біографічними відомостями життєпису Довженка, які вже не вимагають від учнів репродуктивного мислення за фактами біографії письменника, а враховуючи вікові й психологічні особливості дітей, зорієнтовані вже на глибоке осмислення й аргументацію вчинків митця в різні роки його життя.

Окрема рубрика «Домашнє завдання» містить усього два завдання: перше – дослідницького характеру (з'ясувати, чому Довженку під час його похорону клали в труну яблука?, переглянувши в мережі Інтернет кінострічку «Земля»); друге – творчого характеру (за поданим у підручнику автопортретом Довженка, учням потрібно виконати письмово в зошиті його аналіз, розкривши його символічне навантаження).

«Щоденник» О. Довженка, так само як і його твір «Зачарована Десна» вміщені в хрестоматії. У підручнику вони оформлені художньою мовою у вигляді літературно-критичних статей. Поряд розміщуються короткі узагальнюючі висновки, попередньо викладеного матеріалу.

Після викладу основного матеріалу також подаються запитання й завдання до тексту й домашнє завдання, які мають такий самий характер, що й попередні. Наприкінці вивчення теми «Поет і романтик кіноматографа» наведені допоміжні рубрики для глибшого осягнення творчості письменника й кіномитця: «Ваші літературні проекти», «Ви – творча особистість», «Література в колі мистецтв».

Зауважимо, що зміст підручника має набагато більше текстового матеріалу для опрацювання й вимагає від учнів самостійності й критичності

мислення. Ілюстрацій і репродукцій картин вміщено тут значно менше, ніж у попередніх аналізованих підручниках [34, с. 165 – 173].

Наступний підручник з української літератури для 11 класу, розроблений уже не одним, а цілою групою авторів, серед них: Г. Семенюк, М. Ткачук, О. Слоньовська, М. Сулима, О. Ковальчук, О. Ткачук, Н. Тимків. У змісті підручника розділи структуровані не за тематичними блоками, як це пропонується в програмі, а за роками історії й розвитку української літератури. Вивчення творчості Довженка належить до розділу «Українська література 1940-1950 років».

Цей розділ відкривається короткою статтею, в якій наводиться змальовується загальний огляд української літератури 40-50-х років. Прикметно, що прізвища діячів української культури й мистецтва подаються жирним шрифтом, а їхні імена простим.

Першу сторінку творчості О. Довженка відкриває портрет письменника з короткою анотацією про нього. Тут же вміщена цитата українського дослідника І. Кошелівця про митця [76, с. 212]. Далі автор веде мову про основні віхи життя й творчості письменника й кінорежисера у статті, заголовком до якої стали слова самого Довженка: «Я був задуманий на більше». Розповідь насичена спогадами самого митця про своє життя та його прибічників, і подана у вигляді цитат. Відсутність фотоілюстративного матеріалу, крім уже згаданого портрета, свідчить про упущення авторів підручника.

У цьому підручнику вміщена історія написання й критичний аналіз кіноповісті «Україна в огні» О. Довженка, яка за вимогами програми була замінена й винесена для позакласного читання учнів. Тут же подається й стаття щодо ще однієї кіноповісті письменника – «Зачарована Десна», яка, на щастя не зазнала змін під час оновлення програми з української літератури.

Після біографічних відомостей і критичних статей за творами Довженка, учням пропонуються завдання під такими рубриками: «Підсумуйте прочитане», «Мистецька скарбниця» «Аналізуємо твір»

«Поміркуйте», «Творчі завдання». Зауважимо, що кожне завдання в цих рубриках пронумероване, але подане суцільним текстом без урахування полів і абзаців, що значно ускладнює його сприйняття й послідовність виконання для учнів. Таке порушення санітарно-гігієнічних вимог є суттєвим недоліком для цього підручника. Цілком принагідно згадати, що типових порушень у викладі навчального матеріалу в підручнику не спостерігається.

Перевагою цього підручника є те, що після вивчення кожної теми подається «Список рекомендованої літератури», що засвідчує науковість наведеного матеріалу, й є помічником як для вчителя при розробці плану-конспекту уроку, так і для учнів при підготовці рефератів й індивідуальних повідомлень.

У кінці вивчення творчості О. Довженка вміщені завдання для самоконтролю учнів у рубриці «Перевірте себе». Вони створені з урахуванням диференційованого підходу й поділяються на три рівні:

- перший рівень – виконання завдань тестового характеру з вибором однієї правильної відповіді;
- другий рівень – виконання завдань тестового характеру з вибором кількох правильних відповідей;
- третій рівень – письмово спростувати або довести одну із запропонованих тез [76, с. 212 – 232].

Дещо схожий за своєю структурою, але вже осучаснений і вдосконалений підручник з української літератури для 11 класу О. Авраменка. Тут так само, як і в підручнику для 8 класу (цього ж автора) на форзацах вміщені класифікації «Літературних родів», «Видів лірики», «Перелік тропів», лише ускладнені новими поняттями й термінами відповідно до того, що діти вже вивчили. Таке своєрідне обрамлення підручника слугує допоміжною підказкою для учнів під час аналізу творів і вивчення теорії літератури.

Підручник містить такі рубрики: «Спостереження», «Читання», «Тестові завдання», «Творче завдання», «Конспектування», «Відповіді на запитання», «Домашнє завдання», «Матеріали мережі Інтернет».

Вивчення творчості О. Довженка належить до розділу «Воєнне лихоліття», що цілком відповідає програмі, й підрозділу «Українська література 40-50-х років ХХ ст.».

На початку розділу вміщені ілюстрації воєнного лихоліття В. Савадова до повісті Г. Тютюнника «Климко» із запитаннями до учнів.

Далі наводиться літературно-критична стаття «Українська література 40-50-х років ХХ ст.». Перевагою в цьому підручнику є апарат орієнтування, який ілюструє рубрики відповідними позначеннями. Цікаво, що кожен виклад навчального матеріалу – це своєрідне завдання, яке вимагає від учнів різних видів діяльності.

Біографія О. Довженка, на відміну від попередніх підручників, подана дещо у стислій формі. Тут зазначаються основні дати життя митця й їх коротка характеристика. Натомість далі учням пропонується переглянути матеріал про О. Довженка, який стосується його біографії й виконати завдання. Тобто, можна стверджувати, що автор підручника навмисне скоротив біографічні відомості про письменника, подавши їх у такій цікавій формі. Залучення до навчальної роботи медіа-ресурсів є перевагою, оскільки в епоху технічного прогресу, діти мають усвідомити, що використання їхніх гаджетів повинно нести для них корисну інформацію. Для унаочнення навчального матеріалу вміщено два портрети О. Довженка й портрет дружини митця – Ю. Солнцевої.

Далі вміщені літературно-критичні статті про «Щоденник» і кіноповість «Зачарована Десна» О. Довженка, які супроводжуються цитатним матеріалом, який виділений у тексті курсивом і чорно-білими й кольоровими фотоілюстраціями. Особливої уваги заслуговують кольорові виноски під назвою «Теорія літератури», які подають тлумачення літературних термінів, що є обов'язовими для вивчення учнями в 11 класі.

Після опрацювання біографії й літературно-критичних статей за творчістю Довженка одинадцятикласникам пропонується низка завдань різнопланового характеру: тестові завдання, завдання на встановлення відповідності, завдання, які вимагають розгорнутої відповіді, завдання творчого характеру.

У підручнику також уміщена «Використана література» до вищенаведеної інформації, що, як ми вже засвідчили, є перевагою для суб'єктів навчального процесу.

Нижче автор уміщує коротку анотацію до кіноповісті «Зачарована Десна» й подає невеличкий уривок з твору. Це видається дещо дивним, адже твори з української літератури, запропоновані для текстуально вивчення в 11 класі, вміщені в хрестоматії. Постає питання: навіщо автор підручника вводить уривок з кіноповісті в підручник? Ймовірно, таке рішення О. Авраменка спрямоване на першочергове виявлення інтересу в старшокласників до прочитання твору [2, с. 165 – 178].

У всіх проаналізованих підручниках є деякі переваги й недоліки. Але використання будь-якого з них буде доцільним під час вивчення творчості О. Довженка у 8 та 11 класах.

3.2. Методичні рекомендації щодо вивчення творів

Олександра Довженка про війну

Літературний доробок О. Довженка посідає чільне місце у програмі й підручниках з української літератури. Вибрані для текстуального вивчення твори митця покликані формувати в учнів життєву позицію, кращі моральні принципи й уміння висловлювати свою думку щодо прочитаного.

Знайомство школярів із літературною творчістю Довженка розпочинається з восьмого класу. Чинною програмою пропонується, зокрема, оповідання періоду Другої світової війни «Ніч перед боєм», яке на нашу думку доцільно було б представити для учнів у цікавому форматі (Додаток Б). Варто звернути увагу на те, що у «Щоденникових записах» досить

детально відображено творчу лабораторію письменника 1940 – 1950-х років. Чимало тут матеріалу дотичного і до згаданого оповідання. Це дає учням змогу глибше проникнути в сутність відтворюваних у творі подій і до певної міри досягнути авторський підтекст.

Уперше оповідання «Ніч перед боєм» було надруковано 1942 року в газетах «Красная Армия» російською мовою, а потім українською «Література й мистецтво».

На початку оповідання перед читачем постає невеличкий загін танкістів, серед яких присутні як досвідчені вояки, так і ще зовсім юні хлопці, які воліють захищати рідну землю від німецьких загарбників. Але страх перед можливою смертю й першим боєм є невідворотним. Тому один із молодих танкістів, Іван Дробот, прагне дізнатися про внутрішній бойовий секрет їхнього більш досвідченого командира Петра Колодуба. Прикметно, що, змальовуючи образи своїх героїв, автор досить вдало використовує такий літературний прийом, як контраст: вчинки дійових осіб у його творі практично зовсім не корилються із їхньою зовнішністю. Таким, наприклад, є згаданий уже Петро Колодуб. Іван Дробот, зокрема, зауважує, звертаючись до командира: *«...про вас і пишуть у всіх газетах і на зборах говорять як про людину безстрашну і невтомну, хоч ви на вид такий, пробачте, і маленькі і не дуже неначебто й здорові»* [23, с. 562].

Сюжетну основу твору становить розповідь командира Петра Колодуба про випадок, який стався з ним, коли під натиском набагато сильнішого ворога його загін змушений був відступати, у тому числі і через широку й глибоку річку Десну. Єдиною можливістю переправитись на інший берег були човни, якими вправно керували місцеві діди-перевізники. За аналогією з грецькими міфами їх можна назвати своєрідними українськими Харонами. Різниця лише в тому, що міфічний Харон перевозив душі померлих через Стікс до підземного царства мертвих, а Довженкові Харони переправляли воїнів Червоної армії через реальну річку Десну – подалі від смерті. Відтак в очах молодого танкіста діди-перевізники Савка й Платон.

Тож не дивно, що в очах молодого танкіста діди-перевізники дещо схожі на біблійні персонажі. Дід Савка *«маленький, з підстриженою борідкою. Був би він сильно схожий на святого Миколу-угодника, коли б величезна, мов коров'ячий кізяк, стара кепка не лежала у нього на ушах...»* [23, с. 564]. А дід Платон *«стояв на березі по кісточки у воді з веслом, як пророк, нерухомий»* [23, с. 569].

Перегук Довженкового оповідання з давніми грецькими міфами відчувається і в оповіді головного героя. Так, Петро Колодуб зауважує: *«Мені здавалося, що мене перевозять на той світ»* [23, с. 565].

Варто звернути увагу на те, що діди-перевізники хоч і допомагають нашим воїнам урятуватись від неминучої смерті, все ж не схвалюють те, що вони залишають рідну землю на поталу ворогові. В уста цих своїх героїв Довженко вкладає не співчуття, а влучні сентенції з дошкульною іронією:

«А не знають, трясця їх матері, що вже кому на війні судилося вмерти, так не викрутишся, ніякий човен тебе не врятує» [23, с. 566]; *«Значить, душа в тебе мала»*; *«Ти собі подумай, Савко, як оце народу дивитися на отаке паскудство. Він же надіявся на їх усіх, як я на свого Левка, а воно он що виходить – діду, перевези!»* [23, с. 567]; *«Не з тієї пляшки наливаєте. П'єте ви, як бачу, жаль і скорботи. Марно п'єте. Це, хлопці, не ваші напої. Це напої бабські»*; *«Скільки вона вас там може убити тая танкетка?»* [23, с. 569].

Така щира й відверта розмова з дідами не залишила в серцях відступаючих і крихти байдужості. Особливо це спостерігається у розповідача Петра Колодуба: *«Я неначе втопив у Десні і свій жаль, і тугу, і розпач відступу»* [23, с. 568].

Прикметно, що природа в оповіданні «Ніч перед боєм» також реагувала на події, які відбувалися довкола. Наприклад, при відступі човоноармійців тепла й сонячна погода миттєво змінювалась на темну й грозову: *«Хмара була важка, темно-темно синя, внизу зовсім чорна, а самий верх її, самий вінець майже над нашими головами було написано шаленими крученими*

криваво-червоними і жовтими мазками» [23, с. 565]. У творі така погода порівнюється з картиною «Страшного суду», де кожному відводиться місце за скоєні гріхи. Цілком символічно, що й прізвища дійових осіб в оповіданні перегукуються з образами природи (Троянда, Колодуб, Дробот), яка уособлює мир і гармонію.

Цікавою є розв'язка оповідання «Ніч перед боєм». Командир Петро Колодуб розкрив свій внутрішній бойовий секрет, який полягав у тому, що саме дід Платон і дід Савка породили в ньому той вогник віри у власну перемогу, жагу боротися й не зневірюватися у власних силах. Настанови дідів-перевізників не залишили байдужими не тільки Колодуба, поряд з ним бачимо й Троянду, який колись намагався виправдати себе, а зараз також перебуває на фронті. Ці вояки жили мрією ще раз колись побачитися зі своїми «вчителями» й подякувати їм за науку.

Неабиякою несподіванкою для читача наприкінці твору стає розповідь Івана Дробота, який виявився онуком діда Савки (на початку оповідання про нього згадується, але увага автора до нього не прикута), і був свідком того, як діди потопили в Десні свої човни з німцями і їхньою зброєю. Таким чином, ціною власного життя, «українські Харони» стали вагомим моральним уроком для багатьох вояків, особливо для тих, у кого в душі ще жевріла крихта невпевненості в майбутню перемогу.

За жанровою тематикою – це оповідання. Тому учням доцільно було б, на прикладі цього твору, укласти узагальнювальні таблиці, карто-схеми, які підтверджували їхню думку.

Щодо аналізу оповідання «Ніч перед боєм» О. Довженка слід зауважити, що доцільно було б використати проблемно-тематичний шлях аналізу, який покликаний постійно підтримувати інтерес в учнів щодо прочитання твору вдома й на уроці, а також сприяє розвитку в дітей критичного мислення шляхом вирішення проблемних ситуацій або завдань (Додаток В).

До вивчення творчості О. Довженка учні повертаються вже тільки в 11 класі. Це досить великий проміжок часу, за який вони могли, хоча б у формі самостійної роботи, читати твори письменника на канікулах. Для вчителів української літератури постає важливе завдання – знову заохотити дітей до більш ширшого вивчення біографії митця та його художньої спадщини.

У час активного використання засобів технічного навчання в сучасних школах – це завдання реалізувати цілком можливо. Наприклад, перш ніж повідомити одинадцятикласникам тему й мету уроку, за допомогою цікавої інтерактивної вправи «Кроссенс», вчитель може перевірити якість засвоєння навчального матеріалу дітей за творчістю О. Довженка, який вони вивчали ще в 8 класі. Такий метод допоможе швидко визначити: які відомості діти засвоїли гарно, а з якими в них простежуються певні прогалини.

Цілком доречним є те, що учням пропонується застосувати асоціативне мислення, щоб провести паралелі між різними світлинами, які й допоможуть їм вгадати закодовану постать, наприклад:

(1-й малюнок – містечко, поблизу якого народився О. Довженко;

2-й малюнок – Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка, де навчався геніальний митець, на честь якого і названо цей навчальний заклад;

3-й малюнок – О. Довженко прославився передовсім як видатний письменник;

4-й малюнок – вагоме місце в житті О. Довженка займала праця в кіно;

5-й малюнок – коли діти відгадують усі малюнки, під знаком питання розкривається портрет О. Довженка;

6-й малюнок – О. Довженко брав участь у Другій світовій війні в якості політпрацівника й військового кореспондента;

7-й малюнок – О. Довженко тривалий час потерпав від хвороби серця;

8-й малюнок – Сосницький літературно-меморіальний музей О. Довженка;

9-й малюнок – кіностудія імені О. Довженка у Києві).

Таким чином, учитель легко може розподілити навчальний матеріал так, щоб не повторюватись на тому, що діти вже знають, і суттєво зекономити час для вивчення творчості письменника.

Розгляд творчості О. Довженка одинадцятикласники розпочинають із вивчення «Щоденникових записів», які охоплюють період з 1941 р. (німецько-радянська війна на українських землях) по 1956 р. (післявоєнні роки).

Цілком принагідно згадати, що в роки Другої світової війни письменник перебуває в якості військового кореспондента газет «Красная звезда», «Известия», «Красная Армия» в діючій армії, де ретельно занотовує все побачене ним на фронті.

Варто зауважити, що в «Щоденникових записах» О. Довженка змальовуються особисті роздуми письменника щодо політики, літератури, ролі й місця митця у вирі суспільних катаклізмів.

«Щоденникові записи» Довженка – це першооснова усієї творчості кінорежисера. Саме тут, описуються реальні ситуації, які згодом стають художніми інтерпретаціями автора. Зауважимо, що О. Довженко не веде свої записи кожного дня. Описані ним епізоди в «Щоденнику» – це обдумані факти, які митець, вочевидь, не мав змоги опублікувати у вигляді художніх творів, і писав їх для нащадків, які б змогли усвідомити душевні переживання автора [41, с. 29 – 20].

Позиція автора щодо німецько-радянської війни дуже своєрідна, оскільки Довженко особисто виступав безпосереднім свідком кривавих перипетій. Наприклад, у записі від 27 червня 1942 р. Довженко описує

невеличке *«істинно російське місто»* Россош, де всі жителі розмовляють українською. Письменник наголошує на тому, що дуже багато захоплено територій німцями через наших *«тупоголових воєноначальників»*. Митець співчуває тим людям, яким вдасться вижити після окупації й знущань німців, тому що потім, у мирний час, вони змушені будуть потерпати від карі своїх же командирів, які, зобов'язуючись захищати мирне населення, кинули їх на поталу ворогу [77, с. 425].

Ще один подібний приклад описує Довженко вже через рік 29 листопада 1943 р. у своїх *«Щоденникових записах»*. Тут автор розповідає про зізнання одного з вояків, який хоча й був росіянином, але ніколи себе ним не вважав і завжди воював за Україну. Так-от цей Віктор Іванов (так його звали) відмовлявся воювати під егідою свого комбата, який щиро ненавидів усе українське. Так, наприклад, за словами Іванова, його командир називав мобілізованих у звільнених районах *«слов'янами-запроданцями»*, що дійсно видається зовсім обурливо.

Страшно навіть уявити, що доводиться витерпіти слабкій статі у роки війни. Відсутність чоловіків й їхнього захисту робить жінок уразливими. Їм доводиться вчитися оборонятися самотужки, або ж зціпивши зуби, терпіти знущання німців і чекати на своїх визволителів. Але й після війни більшість жінок не знаходять співчуття й розради. Їх, не соромлячись, називають *«німецькими шльондрами»* й навіть розстрілюють [21, с. 428].

В одному із своїх записів Довженко наголошує на тому, що всі біди людей походять від неуцтва народних мас. Суспільство перетворило учителя на маріонетку в руках влади. Саме тому людям докорінно не вистачає гідного прикладу для наслідування, того самого *«народного учителя»* [21, с. 226].

Письменник акцентує на тому, що війна знищує культурний пласт українців, йому болить, що у такий відповідальний час, коли *«Україна поруйнована, як ні одна країна в світі»*, його правдиву кіноповість *«Україна в огні»* забороняють як націоналістичний твір [21, с. 228].

Кіноповість Довженка «Україні в огні» є невичерпним джерелом виховання патріотизму й національної свідомості. Проблеми, які порушує письменник, багато в чому залишаються актуальними і в наші дні, оскільки Україна знову в огні і знову змушена боротися за свою незалежність. А відтак виникає питання, чому ця Довженкова кіноповість наразі вилучена з переліку текстів для обов'язкового вивчення?!

Вимушено перебуваючи тривалий час у чужій його єству Москві, митець у своєму щоденнику часто згадує рідну Україну. Він волів би, аби його змучене серце вийняли з грудей і закопали в «рідну землю у Києві, десь над Дніпром, на горі» [21, с. 378].

Великий український патріот Довженко не може обійти увагою й проблему русифікації українського народу, яка активно відбувалася в дореволюційній Росії і залишилася такою ж актуальною в радянську добу. У одній зі своїх нотаток він, зокрема, звертає увагу на те, що «адміністративно місто Россош відноситься до Російської Федерації, але місцеве “населення чомусь розмовляє по-українськи”, хоча “прізвища давно вже перелицьовано на “ов”». А потім із сумом резюмує: «Ну, та вже, здається, досить. Вже діти говорять по-руськомому» [21, с. 57].

Під час вивчення «Щоденникових записів на уроці з української літератури, зважаючи на складність сприймання окремих фактів, доцільно використати проблемно-тематичний або послідовний («услід за автором») шляхи аналізу, а після цього – провести узагальнюючу бесіду-аналіз. При цьому вчитель-словесник повинен досконало керуватися автобіографічними відомостями письменника, історичними процесами, що відбулися в той час, а також станом розвитку культури й суспільства загалом. Лише за умови дотримання цих настанов, одинадцятикласники зможуть повною мірою досягнути важливості вивчення «Щоденникових записів» Довженка та їх взаємозв'язок із тематикою майбутніх творів.

Роботу над автобіографічною кіноповістю «Зачарована Десна» Довженко розпочав ще під час Другої світової війни. Його невеличка

замальовка про діда Семена вперше трапляється у «Щоденникових записах» від 2 квітня 1942 р., а повністю надруковано було твір лише 1956 року у журналі «Дніпро». Відтак можна дійти висновку, що працював над кіноповістю митець із значними перервами приблизно шістнадцять років. У 1964 р. його дружина Юлія Солнцева здійснила екранізацію кіноповісті, яка за відгуками рецензентів виявилась, на жаль, не вельми вдалою.

Першочерговим завданням аналізу кіноповісті є опрацювання з учнями короткої анотації, яка представлена у вигляді авторських роздумів про те, що мотивувало письменника написати автобіографічний твір [23, с. 431].

У кіноповісті «Зачарована Десна» Довженко описує свої спогади дитинства, які нерозривно пов'язані з його рідним краєм, родиною й річкою Десною. Під час вивчення цього твору на уроках української літератури доцільно використовувати пообразний шлях аналізу. Перш за все це обумовлено тим, що в кіноповісті основне смислове навантаження припадає на характеристики персонажів і образів-символів, які передаються очима малого Сашка.

На початку твору перед нами постає символічний образ землі, яка в автора асоціюється з рідною домівкою, народженням чогось нового, працьовитістю людей. Увага читача прикута безпосередньо до родинного кола малого хлопчика Сашка, яке складається з мами, тата, діда, прабабусі й собаки Пірата.

Письменник наголошує на релігійності окремих членів своєї сім'ї, наприклад: дід Семен часто любив читати Псалтиря, а сам Сашко читав молитви, мати ж вважала діда Семена за «чорнокнижника», хоча й сама свято вірила у вищі сили. Вдома у Довженків були образи святих, а також картина «Страшного суду», де кожному було відведено належне місце за скоєні гріхи.

Дід у Довженка асоціювався з Богом, а інколи й зі святим Миколаєм. Він був «добрим духом лугу і риби». Особливу увагу звертає розповідач на любов діда до сонця, від якого йому доводилося часто нестерпно кашляти,

але він все-одно любив грітися в його обіймах, і любив розповідати про старовину.

На противагу діду Семену, прабаба завжди лаяла й сипала прокльонами хлопця: *«Отак як дід любив сонце, так його мати любила прокльони»* [23, с. 435]. Але робила вона це в особливій формі, звертаючись до святих. Усі в родині боялися прабабу, навіть їх собака Пірат на неї ніколи не гавкав.

Натомість батько Сашка інколи зловживав горілкою. Він був схожий на святого Феодосія.

Мати Довженка – Одарка вважала себе мученицею, якій Господь послав тяжкі випробування на її долю, зокрема: вона постійно терпіла невдоволення від свого родинного оточення, чоловік напідпитку міг вдарити її, але найбільшою мукою для матері було поховати своїх маленьких діточок, які повмирали ще змалечку. Спогади про тяжкий талан матері відбилися й *«Щоденникових записах»* митця: *«Народжена для пісень, вона проплакала усе життя, проводжаючи назавжди»* [23, с. 432]. Прикметно, що у розповідь письменника вплітається мотив сну, коли одного разу матері наснився святий Юрій Побєдоносець і після цього мати почала лікувати людей ворожінням, хоча й сама часто хворіла, а також її поночі часто душив домовик. Віра в надприродні сили була визначальною рисою цієї родини [23, с. 438 – 439].

Сам же Довженко у своїй кіноповісті зізнається: *«Все жило в моїх очах двоїстим життям. Все кликало на порівняння, все було до чогось подібне, давно десь бачене, уявлене й пережите»* [23 с. 444]. Тут маємо й роздвоєння ліричного героя – це малий Сашко, який розповідає про свої дитячі мрії й думки, й вже дорослий О. Довженко, що пропускає всі ці спогади через призму вже набутого життєвого досвіду.

Дуже принагідно згадати, що деякі події в кіноповісті трапляються в один день із релігійними святами, наприклад: на Зелену неділю мати Довженка народила дівчинку, і в той же самий день померла його прабабуся.

Або ж згадаймо хоча б потоп, який стався в сусідньому селі Загреблянці прямо в надвечір святої Пасхи [23, с. 450].

Характерним для кіноповісті «Зачарована Десна» Довженка є чимала кількість авторських відступів, пейзажних характеристик або описів тварин. Наприклад, оповідь дитинства митця у творі переривається страшними картинами війни, коли їхнє рідне село горіло за допомогу партизанам, і люди відчайдушно кидалися в полум'я, щоб раз і назавжди позбавити себе від страждань. Малий Сашко, який був безпосереднім свідком цих кривавих перипетій, зізнавався, що йому невимовно болить усередині. Прикметно, що цей біль не був викликаний зовнішніми фізичними чинниками, а навпаки – внутрішніми, душевними, наприклад: *«При спогляданні лиха здалось мені на одну якусь мить, що загибає не село моє, а весь народ. Чи може бути щось жахливіше в світі?»* [23, с. 455].

Можна засвідчити, що Довженко живе в гармонії з природою. Спогади про «незвичайну сіножать» і «зачаровану Десну – казкову річку його дитинства» назавжди залишаються невід'ємними супутниками життя вже дорослого чоловіка з багатим життєвим досвідом.

Зауважимо, що пісня була невід'ємним атрибутом кожної української родини. Тому письменник майстерно вплітає в художню розповідь обрядових пісень і примовок.

Наприкінці кіноповісті «Зачарована Десна» Довженко, вже очима зрілого чоловіка, робить узагальнюючі висновки щодо:

- співвідношення до минулого й майбутнього: *«Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм»* [23, с. 470];

- місця й ролі митця в суспільстві: *«Ніколи не треба забувати про своє призначення і завжди пам'ятати, що митці покликані народом для того, щоб показувати світові насамперед, що життя прекрасно, що само по собі воно є найбільшим і найвеличнішим з усіх благ»* [23, с. 471];

▪ дитячих мрій і спогадів, які зігрівають людину протягом усього життя, й є першопричиною досягнення успіху в майбутньому: *«Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та отрочтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людного суму»* [23, с. 471].

Отже, запропоновані твори О. Довженка для текстуального вивчення в школі про Другу світову війну є важливим фактором формування загальнолюдських цінностей, набуття учнями необхідних життєвих компетентностей, прилучення до систематичного читання літератури й поповнення власного словникового запасу.

ВИСНОВКИ

Наукова робота «Концепт “війна” в літературній творчості Олександра Довженка» розглядалася у трьох аспектах: теоретико-методологічному, літературознавчому й науково-практичному. Аналіз науково-методичної літератури свідчить, що стан дослідженості понять *«концепт»* і концепт *«війна»* на теоретичному рівні у цілому задовільний. Найбільш повну, послідовну й обґрунтовану позицію поняття *«концепт»* віднайшло у працях Н. Арутюнової, Ю. Степанова,

З. Попової, І. Стерніна, а власне концепт «війна» – у розвідках В. Верьовкіна, С. Ленської, О. Голованя, Т. Демидової та ін.

Водночас аналіз літературної спадщини Довженка спонукає до висновку, що в його творчості концепт «війна» до сьогодні ще недостатньо досліджений, попри те, що значна частина кіноповістей, оповідань і щоденникових записів письменника віддзеркалює події, пов'язані з воєнними лихоліттями, зокрема Громадянської й Другої світової воєн.

Основну свою місію в добу німецько-радянської війни Довженко вбачає у відображенні безсмертного подвигу українського народу в його протистоянні з німецькими загарбниками. Перебуваючи в діючій армії, на передньому краї боротьби, у прифронтовій полосі серед військових і цивільних, митець ретельно занотовує до свого щоденника все побачене й почуте, робить замальовки до своїх майбутніх художніх та публіцистичних творів, кіносценаріїв, які містять жахливі картини страт і знущань окупантів над жінками, дітьми, партизанами й полоненими, висловлює свої досить сміливі для тієї доби судження на адресу уряду й військового керівництва країни.

Значна частина цих напрацювань так і не була реалізованою за своїм прямим призначенням і залишилась у своєму первісному вигляді – як важливе документальне свідчення безкомпромісної боротьби українського народу за своє фізичне виживання в полум'ї Другої світової війни. Однак чимало замальовок усе ж таки віднайшли своє подальше втілення в публіцистичних і художніх творах письменника. Серед них низка публіцистичних статей «Душа народна неподоланна!», «До зброї!», «Україна в огні», «Лист до офіцера німецької армії» («Лист до ворога»), «Я бачу перемогу» та ін., в яких Довженко нагадує українському народові про його славетне козацьке минуле, низку національних героїв, які не шкодували свого життя заради перемоги над іноземними поневолювачами. У цьому контексті митець згадує, зокрема, Северина Наливайка, Петра Сагайдачного, Івана Богуна, Богдана Хмельницького,

Петра Дорошенка, які, на його думку, є втіленням українського національного духу. Довженко впевнений, що славетні сторінки української історії надихнуть його співвітчизників на безкомпромісну боротьбу з кривавими ворогами, які підступно вдерлися в його рідну Україну.

У «Щоденникових записах» можна віднайти чимало прикладів того, як радянські воїни, серед яких чимало було українців, гідно протистояли нацистам під час німецько-радянської війни. Митець акцентує на тому, що ця війна була всенародною, оскільки на захист Вітчизни піднялися всі – від малого хлопчика Тараса (письменник називає його Тарасом Бульбою, натякаючи у такий спосіб на легендарного гоголівського полковника) до літніх дідів, котрі, виконуючи обов'язки перевізників з одного берега річки на інший, ціною власного життя потопили німців у його рідній Десні (у щоденнику – Дніпро). Ця героїчна подія згодом віднайшла своє літературне завершення в оповіданні «Ніч перед боєм».

Цілком закономірно, що Довженкова спадщина має важливе виховне значення і в наші дні, оскільки залишається невичерпним джерелом формування національної свідомості й патріотизму. А відтак кілька творів митця введено до шкільної програми. Уперше з його літературним доробком школярі знайомляться у 8 класі, де до їхньої уваги пропонуються основні віхи життя і творчості письменника, а також оповідання періоду Другої світової війни «Ніч перед боєм».

Друга зустріч із Довженком відбувається уже в 11 класі, коли учні вивчають окремі сторінки «Щоденникових записів» й автобіографічну кіноповість «Зачарована Десна».

Утім, цього, на нашу думку, недостатньо. Зважаючи на значний проміжок часу між 8 і 11 класами, доцільно було б збільшити кількість годин і творів Довженка для текстуального вивчення на уроках з української літератури, позаяк основні ідеї автора залишаються багато в чому актуальними і в нашу буремну добу, коли українському народові знову доводиться захищати свою землю від зовнішнього ворога. Особливого

значення й актуальності знову набуває кіноповість «Україна в огні», яку, поза сумнівом, доцільно було б повернути до шкільної програми.

Проаналізувавши реалізацію коцепту «війна» в низці публіцистичних статей, художніх творів, «Щоденникових записах» письменника, неважко дійти висновку, що тема Другої світової війни посідає чільне місце у Довженковій спадщині.

Художня спадщина письменника періоду німецько-радянської війни засвідчує, що концепт «війна» репрезентується ним як:

- війна – пожертва, яка досягається ціною незліченної кількості поруйнованих життів, нездійснених мрій, позбавлення щасливої старості, юності, дитинства і, врешті-решт, кохання;
- війна – деградація. Ідея національного визволення підбурювала до боротьби найосвіченіших громадян країни. Народжені нести у світ розумне й світле, вони були змушені взяти до рук зброю для захисту своїх кордонів. Зображуючи народних месників, Довженко порушує питання розвитку української нації, яке буде припинено через те, що видатні вчені, культурні діячі, спортсмени відправились захищати свою країну;
- війна – національна ідея, яка реалізується через вирішальну боротьбу за право існування української нації;
- війна – масштабна трагедія. Тут простежується характерна риса ідіостилю Довженка – планетарність, масштабність мислення. Зображуючи німецько-радянське протистояння, автор наголошує на тому, що страждає планета, космос і весь світ;
- війна – випробування. Людська психіка поступово руйнується під впливом постійної психологічної напруги та стресів. А відповідальність за майбутню свободу та незалежність України, як правило, покладалася на молодий цвіт нації, покоління хоробрих юнаків і дівчат, які були не підготовлені ні морально, ні фізично до боротьби з ворогом на смерть.

З позиції автора концепт «війна» конкретизується як: засудження ворожості, боягузтва, зрадництва, дезертирства на полі бою, агресії,

деградації та дезорієнтації людського Я. Натомість, письменник оспівує такі якості людини на війні, як: хоробрість, самопожертва, витримка, мужність, героїзм тощо.

Здійснене дослідження не вичерпує вмісту розглянутої проблеми. Отримані результати відкривають перспективи для подальшого вивчення концепту «війна» у багатій творчій спадщині Олександра Довженка, виробленні нових підходів щодо вивчення творчості письменника в сучасній школі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. М. Українська література : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Грамота, 2016. 256 с. : іл.
2. Авраменко О. М. Українська література. Рівень стандарту : підруч. для 11 кл. закл. загальної середн. освіти. Київ : Грамота, 2019. 236 с. : іл.
3. Алефиренко Н. Ф. Значение и концепт. Волгоград : Перемена, 1999. 96 с.

4. Аскольдов С. А. Концепт и слово. *Русская словесность*. От теории словесности к структуре текста. М. : Academia. 1997. С. 267 – 279.
5. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика : дис. ... доктора филологических наук : 10.02.19. Воронеж, 1998. 330 с.
6. Білан О. Г. Чи може людина врятуватися від смерті? : Урок. О. Довженко «Воля до життя». 7 клас. *Українська мова та література*. 2005. № 19. С. 7 – 8.
7. Бойчук Т. Г. Використання джерел під час вивчення біографії Олександра Довженка : методика викладання мови й літератури. *Дивослово*. 2011. № 10. С. 17 – 23.
8. Бондар О. В. Шкільна освіта і гендерний підхід до навчання. *Освіта Донбасу*. 2005. № 1. С. 12 – 17.
9. Бухаров В. М. Концепт в лингвистическом аспекте. Межкультурная коммуникация: Учебное пособие. Нижний Новгород: Деком, 2001. 168 с.
10. Веденєєв Д. В. Україна у Другій світовій війні : деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 4 – 29.
11. Ветров І. Г. Матеріально-побутові умови населення України за німецької окупації (1941 – 1944). К. : *Пам'ять століть*. 2005. № 3 – 4. С. 194 – 207.
12. Волкова В. Б. Концептосфера современной военной прозы : дис. ... доктора филологических наук : 10.01.01. Екатеринбург, 2014. 591 с.
13. Вопросы компьютеризации учебного процесса : книга для учителя : из опыта работы / под ред. Шилов Л. П. Москва : Просвещение, 1982. 128 с.
14. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. *Филологические науки*. 2001. № 1. С. 64 – 72.

15. Герасименко В. Я. Реальне та уявне в автобіографічній кіноповісті О. П. Довженка «Зачарована Десна» : 6 клас. *Українська мова і література в школі*. 2010. № 5. С. 23 – 24.
16. Гірняк А. Н. Позатекстовий компонент модульно-розвивального підручника : систематика, функції, параметри. *Освіта і управління*. 2005. № 3 – 4. С. 135 – 156.
17. Денисюк Л. В. Система нестандартних уроків з вивчення творчості О. Довженка в класах природничого профілю. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2002. № 3. С. 12 – 18.
18. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти : Постанова кабінету міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. 31 с.
19. Дига Н. В. Розвиток пізнавальної активності учнів під час вивчення оповідань О. Довженка. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2004. № 12. С. 39 – 41.
20. IX Довженківські читання : Збірник наукових праць Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка / за ред. А. О. Новикова. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2019. 122 с.
21. Довженко О. П. Автобіографія. *Довженко О. П. Твори : в 5-ти т.* / упоряд. Ю. Солнцева, Т. Дерев'янку. К. : Дніпро, 1983. Т. 1. С. 18 – 36.
22. Довженко О. Твори : В 5-ти т. К. : Дніпро, 1985. Т. 4. 351 с.
23. Довженко О. Твори : В 5-ти т. К. : Дніпро, 1985. Т. 5. 359 с.
24. Довженко О. Кіноповісті. Оповідання. Київ : Наукова думка, 1986. 709 с.
25. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939 – 1956. Харків: Фоліо, 2013. 879 с.
26. Дятленко Т. І. Віртуальна екскурсія до джерел таланту Олександра Довженка. *Всесвітня література та культура в навчальних закладах України*. 2009. № 4. С. 30 – 35.

27. Дятленко Т. І. Специфіка аналізу пейзажів у кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна». *Всесвітня література та культура в навчальних закладах України*. 2010. № 4. С. 18 – 21.
28. Ейсмонтович О. М. Олександр Довженко. Оповідання воєнного народу. 11 клас. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2017. № 16 – 17 – 18. С. 40 – 46.
29. Заболотнєва А. Я. Досягнення : проблеми впровадження технології особистісно-зорієнтованого навчання й виховання. *Сучасна школа України*. 2011. № 8. С. 68 – 69.
30. Закон України «Про освіту»: чинне законодавство станом на 5 червня 2018 року: офіц. текст. Київ : Алерта. 2018. 120 с.
31. Іванова-Комаршук О. В. Корисність інтерактивних методів навчання. *Відкритий урок*. 2009. № 2. С. 16 – 17.
32. Ісаєва О. О. Актуальні питання організації літературної освіти : профільна школа. *Всесвітня література*. 2010. № 6. С. 2 – 6.
33. Кашкар'юв Г. В. Методика використання загальних методів навчання. *Біологія в школах України*. 2011. № 23 – 24. С. 2 – 19.
34. Клепко С. Ф. Одне коло в освіті. Концепція модернізації навчальних програм ЗСО. *Управління освітою*. 2010. № 11. С. 6 – 10.
35. Коваленко Л. Т., Бернадська Н. І. Українська література. Рівень стандарту : підруч. для 11 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2019. 256 с. : іл.
36. Коваленко М. О. Уплив підручників на формування цілісної особистості учня : моніторинг в освіті. *Управління освітою*. 2009. № 12. С. 2 – 6.
37. Коваленко М. О. Якісний шкільний підручник – реальність чи мрія? : за результатами Всеукраїнського моніторингу навчальної літератури. *Управління освітою*. 2006. № 24. С. 12 – 18.
38. Коваль І. В. Україна в огні. *Все для вчителя*. 2004. № 22 – 23. С. 58 – 62.

39. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять. *Українська історія* : журнал. 2000. № 3. С. 3 – 22.
40. Ковальчук О. Г. Творчість Олександра Довженка : посібник : Вид-во при Ніжинському педінституті ім. М. Гоголя. Ніжин, 1994. 45 с.
41. Козлова Ю. Ю. Довженко – видатний український кінорежисер і письменник «Зачарована Десна» : урок. *Все для вчителя*. 2011. № 34 – 36. С. 167 – 168.
42. Конончук Н. М. Людина на війні : Порівняльний аналіз авторських концепцій О. Довженка та Г. Белля : 11 клас. *Українська мова та література*. 2006. № 41 – 43. С. 20 – 30.
43. Концепція літературної освіти в 12-річній загальноосвітній школі (Проект). *Українська література в загальноосвітній школі*. 2002. № 1. С. 13 – 18.
44. Концепція літературної освіти / за ред. Волошиної Н. Й., Пасічника Є. А., Скрипченко Н. Ф., Хропко П. П. *Дивослово*. 1994. № 4. С. 48 – 56.
45. Корнелюк І. В. Горю закохалося в нашу жінку... : Урок відвертих вражень за кіноповістю Олександра Довженка «Україна в огні». 11 клас. *Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2010. № 9. С. 54 – 55.
46. Кузнецов А. М. Когнитология, антропоцентризм, языковая картина мира и проблемы исследования лексической семантики. Этнокультурная специфика речевой деятельности : Сборник обзоров. М. : ИНИОН РАН, 2000. С. 8 – 22.
47. Кузмінський А. І. Технологія і техніка шкільного уроку : навч. посіб. для студ. пед. спец., асп., викл. вищ. навч. заклад. Київ : Знання, 2010. 336 с.
48. Курок О. І., Кузнецова Г. П., Новиков А. О., Троша Н. В. та ін. Олександр Довженко в рецепції сучасної наукової думки : монографія / за ред. А. О. Новикова. Глухів: ГНПУ імені О. Довженка, 2019. 416 с.

49. Куценко М. В. Сторінки життя і творчості О. П. Довженка : Дніпро. Київ, 1975. 340 с.
50. Лисенко О. Е. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні : основні тенденції та перспективи. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 165 – 194.
51. Лисенко О. Е. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 3 – 6.
52. Лілік О. О. Людська душа – це чаша для горя : дослідження внутрішнього світу Олександра Довженка на уроках української літератури. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2011. № 1. С. 5 – 7.
53. Манукян С. А. Как начиналась война : Еще раз о внезапности. К. : *Наука и техника*. 2012. № 6. С. 61 – 65.
54. Марисняк Т. О. Довженко: трагічне життя й титанічна праця: урок української літератури : 11 клас. *Українська мова й література в сучасній школі*. 2012. № 6. С. 53 – 55.
55. Марко В. П. Аналіз художнього твору : навч. посіб. для студ. вищ. навч. заклад. Академвидав, 2013. 280 с.
56. Міщенко О. І. Українська література : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. Навч. закл. Київ : Генеза, 2016. 272 с. : іл.
57. Науковий потенціал дослідника : філологічні та методичні пошуки : зб. наукових праць викладачів і студентів [випуск 7] / відп. редактор В. А. Каліш. Суми : ТОВ «Видавничо – поліграфічне підприємство «Фабрика друку»», 2019. 331 с.
58. Науковий потенціал дослідника : філологічні та методичні пошуки : зб. наукових праць викладачів і студентів [випуск 8] / відп. редактор В. А. Каліш. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2020. 340 с.
59. Новиков А. О., Гриневич В. Й., Привалова С. П. та ін. Вивчення творчості Олександра Довженка в школі : навчальний посібник / за ред. проф. А. О. Новикова. Харків : Основа, 2014. 144 с.

60. Новиков А. О. Концепти «добро» і «зло» в художньому світі Олександра Довженка. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство)* : збірник наукових праць / за ред. О. С. Філатової. 2015. № 2 (16). С. 197 – 202.

61. Новиков А. О. Образ України у творчій спадщині Олександра Довженка. *Наукові записки*. Випуск 114. Серія: Філологічні науки. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. 2013. С. 247 – 252.

62. Новиков А. О., Максимчук-Макаренко С. О., Троша Н. В., Літературні пріоритети Олександра Довженка : монографія / за ред. проф. А. О. Новикова. Суми : Видавництво Вінниченка Миколи Дмитровича, 2016. 212 с.

63. Підручники і навчальні посібники з гуманітарних дисциплін для початкових і середніх навчальних закладів (1918 – 1945 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського : каталог / упоряд. Мацібора Н. Г., Бондарчук О. Б., Іващенко В. Н., Палійчук Р. І. Київ : ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського, 2014. 376 с.

64. Плачинда С. П. Олександр Довженко : Біографічний роман. К. : Молодь, 1980. 344 с. іл. (Серія біографічних творів «Уславлені імена». Випуск 50).

65. Положення про Всеукраїнський конкурс навчальних програм та підручників відповідно до державного стандарту початкової загальної освіти. *Початкова школа*. 2001. № 7. С. 5 – 7.

66. Пономаренко Л. В. Мультимедійна підтримка навчального процесу. *Початкова освіта*. 2012. № 1 – 2. С. 16 – 18.

67. Привалова С. П. Гуманістичні ідеї у творах малої про Олександра Довженка. *VII Довженківські читання* : Збірник наукових праць Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Харків : ХІФТ, 2014. С. 76 – 84.

68. Програми для середньої загальноосвітньої школи. *Початкова школа*. 2001. № 7. С. 9 – 49.
69. Савенкова Л. Б. Мовне втілення концепту. *Проблеми вербалізації концептів в семантиці мови і тексту* : матеріали міжнар. симпозіуму. Волгоград: Зміна. 22 – 24 травня, 2003. С. 258.
70. *Словник іншомовних слів* / уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. К. : Наук. думка, 2000. 680 с.
71. Слоньовська О. В. Українська література : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Літера ЛТД, 2016. 352 с.
72. Тлумачний словник української мови : в 11 томах / ред. І. К. Білодід. Київ, 1970 – 1980. 840 с.
73. Троша Н. В. Концепт української історії в «Щоденнику» Олександра Довженка. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія : Літературознавство / За ред. проф. М. П. Ткачука. Вип. 40. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2014, С. 289 – 300.
74. Троша Н. Художня репрезентація концепту «відступник» у літературній творчості Олександра Довженка. *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність*. Випуск 13. Кривий Ріг. 2019. С. 138 – 145.
75. Українська література. 5 – 9 класи : програма для загальноосвітніх навчальних закладів : Наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 № 804 / за ред. Мовчан Р. В., Шинкарука Н. І., Логвіненко Н. М., Михайлової Н. В. Тараннік-Ткачук К. В., Мовчан Р. В. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2017. 41 с.
76. Українська література. 10 – 11 класи. Рівень стандарту : програма для загальноосвітніх навчальних закладів : Наказом Міністерства освіти і науки України від 23.11.2015-2017 / за ред. Мовчан Т. В., Молочко С. Р., Дроздовський Д. І., Коваленко Л. Т., Фасоля А. М., Цимбалюк В. І. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2017. 40 с.

77. Українська література. Рівень стандарту : підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів / за ред. проф. Семенюка Г. Ф. Київ : Освіта, 2011. 416 с.
78. Українська література : хрестоматія. 10 – 11 класи. / упоряд. Борзенко О. І. Х. : Ранок, 2011. 880 с.
79. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. К. : Абрис, 2002. 742 с.
80. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. 2 вид. перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. 796 с.
81. Худяков А. А. Понятие и концепт: опыт терминологического анализа. *Филология и культура. Материалы III-ей междунар. конф.* Тамбов : Изд-во Тамбов. Ун-та, 2001. С. 32 – 37.
82. Цінько С. В. Виховання духовно-моральних цінностей учнів (на матеріалі творів Олександра Довженка. *IX Довженківські читання* : Збірник наукових праць Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка / за ред. А. О. Новикова. Глухів: ГНПУ ім. О. Довженка, 2019. С. 60 – 64.

ДОДАТКИ

(Додаток А)

На Урок

освітній проект

СЕРТИФІКАТ

засвідчує, що

Гулакова Ганна Валеріївна

студентка

опублікував(ла) на сайті naurok.com.ua

свій авторський матеріал:

Урок "Образи діда Платона і діда Савки. Їхній моральний урок для солдатів"

web-адреса публікації:

<https://naurok.com.ua/publ/157393>

Сертифікат № ДБ-2003157393

20.03.2020

Директор
ТОВ «Освітній проект «На Урок»
Перепелиця Д. О.

(Додаток Б)

Система уроків з вивчення творчості О. Довженка у 8 класі.

Урок № 1

Тема уроку: О. Довженко. Видатний український кінорежисер і письменник. Його оповідання про один із періодів Другої світової війни. «Ніч перед боєм» – твір про героїзм, самовідданість, патріотичні почуття українців (8 клас).

Очікувані результати:

Предметні компетентності:

- ✓ знає найголовніші факти з біографії митця;
- ✓ вдумливо читає твір, переказує і коментує прочитане;
- ✓ визначає ідею твору;
- ✓ характеризує образи діда Платона і діда Савки.

Ключові компетентності:

- ✓ пояснює той важливий моральний урок, який продемонстрували герої власним самовідданим вчинком;
- ✓ висловлює судження про поняття патріотизму, героїзму у воєнний та мирний часи.

Емоційно-оцінне ставлення:

- ✓ усвідомлення важливості історичної пам'яті для кожної людини;
- ✓ саможертвність, мужність і звитяга – вияв внутрішньої свободи сильної особистості.

Тип уроку: засвоєння нових знань і формування на їх основі умінь і навичок.

Обладнання: портрет Олександра Довженка, мультимедійна презентація, епіграф, тлумачний словник, вислови про письменника відомих людей.

Епіграф уроку: Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців.

Олександр Довженко

План уроку

I. Актуалізація опорних знань учнів

- 1.1. Вступне слово вчителя
- 1.2. Перегляд відеоролика «Битва за Київ»
- 1.3. Запитання до учнів

II. Повідомлення теми, мети уроку, мотивація навчальної діяльності

- 2.1. Повідомлення теми уроку
- 2.2. Робота в зошитах
- 2.3. Оголошення мети уроку
- 2.4. Робота з епіграфом

III. Засвоєння нових знань і формування на їх основі умінь і навичок

- 3.1. Робота з портретом
- 3.2. Розповідь учителя з використанням мультимедійної презентації
- 3.3. Індивідуальне повідомлення учениці
- 3.4. Проблемне запитання
- 3.5. Повторення відомостей з теорії літератури з використанням мультимедійної презентації
- 3.6. Коментар учителя
- 3.7. Читання тексту художнього твору «Ніч перед боєм»

О. Довженка

- 3.8. Робота над ідейно-тематичним змістом твору

IV. Підсумок уроку

- 4.1. Заключне слово вчителя
- 4.2. Робота з епіграфом
- 4.3. Оцінювання з мотивацією

V. Оголошення і коментар домашнього завдання.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань учнів

1.1. Вступне слово вчителя

Друга світова – найбільша війна в історії людства. У ній брали участь десятки країн. Ніколи до цього історія не знала війни з такою кількістю жертв. Наша країна теж була залучена в ці події.

Друга світова війна – це зламані долі, розбите щастя, втрачене дитинство, розлучені закохані, розірвані сім'ї.

Більшість письменників також пройшли ці страшні випробування. Тому війна й ставала предметом їхнього зображення. Вони розповідали про речі й події, які є не лише невиліковним болем їхньої душі, але й страшною сторінкою цілого покоління. Серед творів українських митців про людину і народ на війні особливо виділяються оповідання й кіноповісті Олександра Довженка.

Сьогодні ми з вами опрацюємо життєвий і творчий шлях видатного українського письменника Олександра Довженка, який не лише писав про війну, але й сам був її учасником.

1.2. Перегляд відеоролика «Битва за Київ»

1.3. Запитання до учнів

– Що вам відомо про Другу світову війну? (наймасштабніша битва в історії людства, в якій узяли участь понад 60 країн світу).

– Скільки років тривала Друга світова війна? (1 вересня 1939 – 2 вересня 1945 рр.; 6 років і 1 день);

– Який день ми щорічно відзначаємо 8 травня, починаючи з 2015 року? (День пам'яті жертв Другої світової війни, та примирення між країнами-учасниками Другої світової війни);

– Чому приурочений день 9 травня? (День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. Дата пов'язана з прийняттям капітуляції Німеччини у війні в радянській зоні окупації в передмісті Берліна Карлсхорсті за московським часом);

– Чи відоме вам ім'я Олександра Довженка? Як воно пов'язано з нашим містом? (Глухівський національний педагогічний університет, а також Глухівський професійно-педагогічний коледж носять ім'я славетного генія культури й мистецтва – Олександра Петровича Довженка).

II. Повідомлення теми, мети уроку, мотивація навчальної діяльності

2.1. Повідомлення теми уроку

Тема сьогоднішнього уроку: «О. Довженко. Видатний український кінорежисер і письменник. Його оповідання про один із періодів Другої світової війни. «Ніч перед боєм» – твір про героїзм, самовідданість, патріотичні почуття українців».

2.2. Робота в зошитах

Розгортаємо зошити, записуємо тему уроку.

2.3. Оголошення мети уроку

Сьогодні на уроці ми з Вами простежимо основні віхи життя і творчості відомого українського письменника, активного громадського діяча культури й мистецтва О. Довженка, простежимо історію написання оповідання «Ніч перед боєм», поглибимо свої знання про теоретико-літературні поняття: «оповідання», визначимо тему, ідею твору, з'ясуємо, якими рисами повинна володіти справжня сильна особистість.

2.4. Робота з епіграфом

Епіграфом до уроку стали слова відомого українського письменника, кінорежисера, активного громадського діяча культури й мистецтва Олександра Довженка:

«Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців».

– Як ви зрозуміли ці рядки? (люди, які не знають історії свого народу живуть, як сліпі).

– Чому письменник називає людей, які не знають своєї історії «сліпими»? (такі люди не можуть враховувати помилок історії, і повторюють їх у сучасному житті).

– Хто така «сліпа людина»? (людина, яка фізично позбавлена можливості бачити).

– В якому значенні О. Довженко вжив словосполучення «сліпий народ»? (який не помічає, не розуміє того, що відбувається навколо; нездатний правильно оцінити, осягнути що-небудь).

– Чи повинні ми знати й вивчати історію свого народу? Для чого? (Так. Це допоможе нам робити висновки з історії; знати, за що боролися наші предки й усвідомлювати цінність того, що ми зараз маємо).

III. Засвоєння нових знань і формування на їх основі умінь і навичок

3.1. Робота з портретом

– Порівняйте портрети письменника у молодому й зрілому віці. Що ви можете сказати, які зміни відбулися в зовнішності митця? Як ви гадаєте, чим вони були зумовлені? (погляд глибокий, задуманий; очі сумні, на відміну від першого зображення, одяг солідний).

3.2. Розповідь учителя з використанням мультимедійної презентації

Олександра Довженка подарувала світу щедро чернігівська земля. Сталася ця подія 10 вересня 1894 р. на околиці села Сосниця – у В'юнищах. У батьків Олександр був сьомою дитиною, а всього дітей народилося аж чотирнадцять, та не всім судилося діждати до зрілого віку. Вижило лише двоє – Олександр і сестра Поліна. Сам письменник згадує про це так: «Дітей мали багато, аж чотирнадцять, перемінний склад, з якого залишилося двоє: я й сестра. Решта померли в різний час, майже всі не досягли працездатного віку. І коли я зараз пригадую своє дитинство і свою хату, і завжди, коли б я їх не згадував, у моїй уяві плач і похорон».

У день смерті аж чотирьох синів-соловейків мати Довженка, Одарка, про яку він говорив, що «вона народжена для пісень», «але проплакала все життя», молилася: «Залиши мені, Господи, Сашка, оберігай його від поганих

людей. Дай йому силу. Пошли йому щастя, щоб його люди любили, як я його люблю».

Родина Довженків мала славний родовід. Вони ніколи не були кріпаками, належали до козацького стану. Батько письменника був хліборобом, рибалкою, перевізником на Десні, відзначався романтичною вдачею і ніяк не міг пристосуватися й знайти собі місце у житті. Проте свого сина прагнув будь-що «вивчити на пана».

Мати майбутнього письменника – Одарка Єрмолаївна Цигипа – була дочкою талановитого ткача-художника, від якого успадкувала чудовий голос і любов до пісні.

Після закінчення парафіяльної школи, в 1911 р. О. Довженко вступив до Глухівського вчительського інституту. У 1914 р. інститут було закінчено. Потім вчителював у Житомирі, Києві. Він мріяв вступити до Академії мистецтв, бо відчував потяг до малярства, проте вступив на економічний факультет Київського комерційного інституту.

1921 р. Довженка направили за кордон на дипломатичну службу. У німецькій столиці Олександр приватно навчався в майстерні відомого на всю Європу художника Віллі Єккеля, часто відвідував лекції в Берлінській академічній вищій школі образотворчого мистецтва.

1933 р. О. Довженко переїхав до Москви, потім працював на Далекому Сході, де зняв фільм «Аероград».

Незважаючи на перенесений у 1937 році інфаркт, нехтуючи евакуацією, майже п'ятдесятилітній, О. Довженко проситься на фронт. Стає військовим кореспондентом газети «Красная армия». Саме в цей час світ побачило оповідання «Ніч перед боєм», про героїзм і самовідданість українців, проявлені під час воєнного лихоліття.

У повоєнний час письменникові не дозволяли повернутися в Україну, його мучила серцева недуга, і до останніх своїх днів митець жив у Москві. Він сам називав своє перебування в Москві «засланням»: «Я один за межами України моєї, землі, за любов до якої мені мало не одрізали голову».

Олександр Довженко помер 25 листопада 1956 року, похований у Москві.

3.3. Індивідуальне повідомлення учениці / учня

Історія написання оповідання «Ніч перед боєм»

О. Довженко написав оповідання в часи, коли сам був на фронті і пережив увесь жах тих подій. У лютому 1942 року його відправляють на Південно-Західний фронт журналістом. О. Довженко пише статті, оповідання, листівки, нариси. Трагічні факти ставали предметом його аналізу, глибинного осмислення, узагальнення. Так народилось оповідання «Ніч перед боєм», яке було засновано на реальних подіях.

Оповідання автор написав за один місяць. Його надрукували в газеті «Красная звезда» російською мовою, а потім – у форматі маленької книжечки-метелика, яку поширювали на фронті. Ним зачитувалися бійці, водночас це був один із небагатьох Довженкових творів, схвально сприйнятих владою.

3.4. Проблемне запитання

Чому О. Довженко вважав, що саме в оповіданні він зможе негайно відгукнутися на гуцу подій на війні? («Я не буду писати великих романів. Людям ніколи буде їх прочитати»).

3.5. Повторення відомостей з теорії літератури з використанням мультимедійної презентації

Які жанрові особливості твору О. Довженка свідчать, що «Ніч перед боєм» – це оповідання? (колективно учні згадують особливості оповідання, записують їх у робочий зошит).

Жанрові особливості оповідання:

1. Твір невеликий за розміром.
2. Прозова форма викладу.
3. Елементи композиції: сюжет (однолінійний, чіткий за побудовою); характери героїв (здебільшого сформовані);
4. Короткий проміжок часу дії твору.

5. Позасюжетні елементи (пейзажи, портрети, ліричні відступи).
6. Використані засоби образності.
7. Присутній оповідач.

3.6. Коментар учителя

Використання письменником цього різновиду жанру породжене, очевидно, потребою часу, й оповідання було найближчим обдарованню митця. Митець малює живу картину, живих людей, окреслює їхні характери, розкриває в них, у їхніх діях історичну правду війни.

3.7. Читання тексту художнього твору «Ніч перед боєм»

О. Довженка

3.8. Робота над ідейно-тематичним змістом твору

– Чому оповідання називається «Ніч перед боєм»? (події відбуваються за день до важливого бою в Другій світовій війні)

– Чому письменник обрав для відображення подій саме «ніч»? З чим у вас асоціюється образ ночі? (темрява, невідомість, що тебе очікує)

– Що ви можете засвідчити про назву твору? Чи розкриває вона зміст оповідання? (назва твору символічна, метафорична; насторожує читачів, віддзеркалює події, які відбуваються в оповіданні)

– Де і коли відбуваються події твору? (на Десні, в роки війни)

– Назвіть головних героїв твору. Що вам про них відомо? (Петро Колодуб – капітан, Герой Радянського Союзу, людина безстрашна і невтомна, хоч на вид такий і маленький, і не дуже неначебто й здоровий. З любого пекла виходить переможцем. До війни був садівником. Садив колгоспні сади, співав пісень, дівчаток любив та, мабуть, що й усе; дід Платон Півторак – мудрий чоловік, перевозив бійців разом з дідом Савкою, а також надав постанови воякам; дід Савка – разом з дідом Платоном переправляв бійців через Десну).

IV. Підсумок уроку

4.1. Заключне слово вчителя

Отже, Олександр Довженко залишився в пам'яті сучасників як людина, залюблена у красу, творець прекрасного на землі. Він дарував добро і любов. Це було сенсом його життя. Все життя він був у пошуку, його навіть називали генератором ідей, він тяжко працював, щоб досягти поваги і визнання.

4.2. Робота з епіграфом

Повернемось до епіграфа нашого уроку:

Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців.

Олександр Довженко

– Чи справді ми можемо назвати людей, які не знають своєї історії «сліпцями»? (так, тому що він, вони несвідомо повторюють помилки минулого)

– Як ви гадаєте, чи актуальні ці рядки в наш час? (так, тому що більшість людей не вчить і не цікавиться історією свого народу, тому й сьогодні Україна потерпає від війни).

4.3. Оцінювання з мотивацією

V. Оголошення і коментар домашнього завдання

1. Виписати з тексту цитатну характеристику до образів діда Платона й діда Савки (для всіх);
2. Намалювати малюнки «Яким я уявляю собі головного героя повісті «Ніч перед боєм» О. Довженка?» (за бажанням);
3. Скласти сенкан до постаті О. Довженка (творчий рівень).

Список використаної літератури

1. Авраменко О. М. Українська література : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. К. : Грамота, 2016. 256 с.
2. Новиков А. О., Гриневич В. Й., Привалова С. П. та ін. Вивчення творчості Олександра Довженка в школі : навчальний посібник / за ред. проф. А. О. Новикова. Харків: Основа, 2014. 144 с.

3. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів для 5-9-х класів / за ред. Р. В. Мовчан, Н. І. Шинкарук, О. М. Івасюк, Л. І. Кавун, О. І. Неживий. Київ, 2017. 82 с.

(Додаток В)**Система уроків з вивчення творчості О. Довженка у 8 класі.****Урок № 2**

Тема уроку: Образи діда Платона і діда Савки. Їхній моральний урок для солдатів.

Очікувані результати:**Предметні компетентності:**

- ✓ знає найголовніші факти з біографії митця;
- ✓ вдумливо читає твір, переказує і коментує прочитане;
- ✓ визначає ідею твору;
- ✓ характеризує образи діда Платона і діда Савки.

Ключові компетентності:

- ✓ пояснює той важливий моральний урок, який продемонстрували герої власним самовідданим вчинком;
- ✓ висловлює судження про поняття патріотизму, героїзму у воєнний та мирний часи.

Емоційно-оцінне ставлення:

- ✓ усвідомлення важливості історичної пам'яті для кожної людини;
- ✓ саможертвність, мужність і звитяга – вияв внутрішньої свободи сильної особистості.

Тип уроку: урок поглибленої роботи над текстом художнього твору

Обладнання: портрет Олександра Довженка, мультимедійна презентація, епіграф, тлумачний словник, вислови про письменника відомих людей.

Епіграф:

Лише сильним дано право на безсмертя.

Олександр Довженко

План уроку**I. Актуалізація опорних знань учнів**

1.1. Інтерактивний прийом «Кросенс» з використанням мультимедійної презентації

1.2. Коментар учителя

II. Повідомлення теми, мети уроку, мотивація навчальної діяльності

2.1. Повідомлення теми уроку

2.2. Робота в зошитах

2.3. Оголошення мети уроку

2.4. Робота з епіграфом

III. Засвоєння нових знань і розвитку на їх основі умінь і навичок учнів

3.1. Робота над ідейно-тематичним змістом твору

3.2. Проблемне запитання

3.3. Пізнавальне завдання

3.4. Коментар учителя

IV. Підсумок уроку

4.1. Заключне слово вчителя

4.2. Робота з епіграфом

4.3. Оцінювання з мотивацією

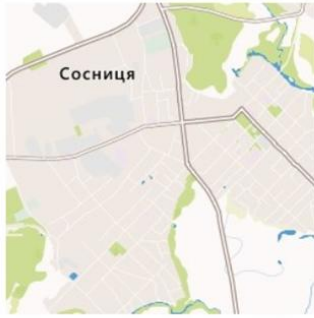
V. Оголошення і коментар домашнього завдання

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань учнів

1.1. Інтерактивний прийом «Кросенс» з використанням мультимедійної презентації

Подивіться на малюнки. Які асоціації у вас виникають? Як ви гадаєте, творчість якого митця ми з вами вивчатимемо на сьогоднішньому уроці?

(1-й малюнок – містечко, поблизу якого народився О. Довженко;

2-й малюнок – Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка, де навчався геніальний митець, на честь якого і названо цей навчальний заклад;

3-й малюнок – О. Довженко прославився передовсім як видатний письменник;

4-й малюнок – вагоме місце в житті О. Довженка займала праця в кіно;

5-й малюнок – коли діти відгадують усі малюнки, під знаком питання розкривається портрет О. Довженка;

6-й малюнок – О. Довженко брав участь у Другій світовій війні в якості військового кореспондента;

7-й малюнок – О. Довженка мучила хвороба серця;

8-й малюнок – Сосницький літературно-меморіальний музей О. Довженка;

9-й малюнок – кіностудія імені О. Довженка у Києві).

1.2. Коментар учителя

Сьогодні ми продовжуємо вивчати творчість О. Довженка, зокрема періоду Другої світової війни.

II. Повідомлення теми, мети уроку, мотивація навчальної діяльності

2.1. Повідомлення теми уроку

Тема сьогоднішнього уроку: «Образи діда Платона і діда Савки. Їхній моральний урок для солдатів».

2.2. Робота в зошитах

Розгортаємо зошити, записуємо тему уроку.

2.3. Оголошення мети уроку

Сьогодні на уроці ми з вами охарактеризуємо образи діда Савки і діда Платона, персонажів твору «Ніч перед боєм», визначимо, у чому полягає моральний урок дідів для солдатів та якими рисами повинна бути наділена справжня сильна особистість?

2.4. Робота з епіграфом

Епіграфом до уроку стали слова відомого українського письменника, кінорежисера, активного громадського діяча культури й мистецтва Олександра Довженка: «Лише сильним дано право на безсмертя».

– Як ви зрозуміли ці рядки? (люди, які сильні не тільки фізично, а й морально цілком здатні на відважні вчинки, які увіковічнять їх в історії)

– Чому письменник наголошує, що безсмертя дано «лише сильним»? В якому значенні вжито вислів «сильна людина» (слабка людина не спроможна на відважні вчинки; переносному)

– Хто така «сильна людина»? (людина, яка має твердий, стійкий, вольовий характер, який виявляє рішучість, наполегливість у чому-небудь, непохитність духу)

– Чи погоджуєтесь ви з думкою: «Лише сильним дано право на безсмертя»? Як нам стати «сильними людьми»? (Так. Потрібно навчитися

керувати своїми емоціями, вчинками; робити висновки з ситуацій, які наведені в кінофільмах, художніх творах, власного життя).

III. Засвоєння нових знань і розвиток на їх основі умінь і навичок

3.1. Робота над ідейно-тематичним змістом твору

– Назвіть головних героїв твору. Що вам про них відомо? (Петро Колодуб – капітан, Герой Радянського Союзу, людина безстрашна і невтомна, хоч на вид такий і маленький, і не дуже неначебто й здоровий. З любого пекла виходить переможцем. До війни був садівником. Садив колгоспні сади, співав пісень, дівчаток любив та, мабуть, що й усе; дід Платон Півторак – мудрий чоловік, перевозив бійців разом з дідом Савкою, а також надав постанови воякам; дід Савка – разом з дідом Платоном переправляв бійців через Десну);

– Назвіть прізвища другорядних героїв твору (Сокіл, Троянда, Дробот). Які асоціації вони у вас викликають? (Рослинний і тваринний світ);

– Чому, на вашу думку, автор обирає такі прізвища для своїх пероснажів? (природа уособлює мир).

– Яким на початку твору показано Петра Колодуба? (людина безстрашна й невтомна).

– Ким був Петро Колодуб до війни? («А до війни я був садівником. Сади колгоспам садив, співав пісень, дівчаточок любив та, мабуть, що й усе)

– Ким є Петро Колодуб на війні? (командир танка).

– Про що просять солдати свого командира перед боєм? (розповісти свій внутрішній секрет бойового духу).

– Навіщо це їм потрібно? (бій буде важкий, і солдати розуміють, що не всі повернуться назад).

– Чи намагалися солдати пояснити чому вони тікають? Що відчували вони? Зачитайте цитату на підтвердження власної думки ([Колодуб]: «–Мені здалося, що мене перевозять на той світ. Сором і розпач, і невимовний жаль, і безліч інших гострих почувань охопили мою душу, і скрутили її, і пригнули»).

– Хто такі дід Савка і дід Платон? Чим вони займалися? (перевозили втікачів на інший берег Десни).

– Хто вплинув на патріотичні почуття головного героя? (дід Платон).

– Як природа реагувала на відступ солдат? Підтвердіть свою думку цитатою з тексту (*«Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало ще з-за горизонту верхи велетенського нагромадження хмар, що насувалися з заходу на все небо. Хмара була важка, темно-темно-синя, внизу зовсім чорна...»*).

– Як ви вважаєте, чому в діда Платона текли сльози, коли він перевіз солдат і вони пішли в лози? (йому було боляче й нестерпно спостерігати за відступом молодих бійців, які повинні захищати їхню країну, їхню спокійну старість).

– Чим завершується оповідання? (дід Платон і дід Савка посеред Десни потопили свій човен разом із фашистами, ціною власного життя).

– Чи можна вчинок дідів Платона і Савки назвати подвигом? Чому? (Так. Ціною власного життя старенькі дідусі подали моральний урок багатьом молодим бійцям).

– Прочитайте слова діда Платона: *«Душа, хлопче, вона буває всяка. Одна глибока та бистра, як Дніпро, друга, як Десна ось, третя, як калюжка по-кісточки, а часом буває, що й калюжки нема, а так щось мокреньке, неначе, звиняйте, віл покропив»* (с. 138).

– Визначте тему повісті «Ніч перед боєм» (відображення віри у перемогу звичайних людей Платона Півторака і діда Савки, розкриття їх ролі у формуванні світогляду Петра Колодуб та інших героїв-захисників Вітчизни).

– Визначте ідею твору (оспівування героїзму, патріотизму самопожертви діда Савки і діда Платона; засудження боягузтва, зневіри, дезертирства).

– Які проблеми порушує автор в оповіданні? (життя і смерті, війни і миру, поколінь, патріотизму).

– Підберіть синоніми до слова «відступати», використавши словник синонімів і текст твору (відступати – втікати – зрікатися – відходити – зраджувати – подаватися – задкувати – пасувати).

3.2. Проблемне запитання

Чому О. Довженко наводить влучні філософські роздуми про війну в діалогічне мовлення персонажів? Яку роль вони відіграють? (О. Довженко широко вводить у тканину твору діалоги, які є виразниками психічного стану людини. Функціональна роль діалогів велика, бо порушується полемічна проблематика, зокрема осмислюються політичні, морально-етичні ідеї).

3.3. Пізнавальне завдання

– Окресліть сутність поняття іронія? (іронія – прихована насмішка; глузування, кепкування, глум);

– Дід Платон – життєлюб, з іронією говорить відступаючим: «*Скільки вас там може убити тая танкетка?*» (с. 139). Наведіть приклади з тексту, де головні герої в іронічній формі розмірковують про війну. У чому полягає використання такої форми оповіді?

– «*Марно п'єте. Це, хлопці, не ваші напої. Це напої бабські*» (с. 139) (Герой виражає глузливо-критичне ставлення до відступаючих).

– «*Іди, не крутись перед очима*», «*Ідіть собі під три чорти... Чорт вас носить*» (с. 137-138) (Письменник використовує апатію як маску, але діду Платону аж ніяк не байдуже до всього, що діється).

3.4. Коментар учителя

Письменник вводить іронію в репліки своїх персонажів з метою відображення особистого ставлення автора до віддзеркалення подій Другої світової війни.

IV. Підсумок уроку

4.1. Заключне слово вчителя

Отже, Олександр Довженко в оповіданні «Ніч перед боєм» змалював страшні реалії Другої світової війни. Дід Савка і дід Платон – справжні

захисники й патріоти своєї держави, які не словом, а ділом зробили свій вклад в майбутню перемогу українського народу над нацистами.

4.2. Робота з епіграфом

Повернемось до епіграфа нашого уроку: Лише сильним дано право на безсмертя (Олександр Довженко).

– Чи справді для того, щоб здобути безсмертя потрібно бути сильним? (так, тому що сильні люди здатні на величні вчинки, які зможуть змінити хід історії)

– Чи є в наш час такі захисники як дід Савка і дід Платон? (так, кіборги, які захищали Донецький аеропорт; воїни-добровольці, які й сьогодні захищають наші території від нападників);

– Як ви гадаєте, чи актуальні ці рядки в наш час? (так, тому що й сьогодні Україна потерпає від війни).

4.3. Оцінювання з мотивацією

V. Оголошення і коментар домашнього завдання

1. Написати твір на тему: «Платон і Савка – уособлення всього українського народу, його невмирущого духу» (для всіх);
2. Виконати завдання (письмово в зошиті) на сторінці підручника № 141;
3. Створити буктрейлер до оповідання «Ніч перед боєм» (за бажанням).

Список використаної літератури

1. Авраменко О. М. Українська література : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. К : Грамота, 2016. 256 с.
2. Новиков А. О., Гриневич В. Й., Привалова С. П. та ін. Вивчення творчості Олександра Довженка в школі : навчальний посібник / за ред. проф. А. О. Новикова. Харків: Основа, 2014. 144 с.
3. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів для 5-9-х класів / за ред. Р. В. Мовчан, Н. І. Шинкарук, О. М. Івасюк, Л. І. Кавун, О. І. Неживий. Київ, 2017. 82 с.

